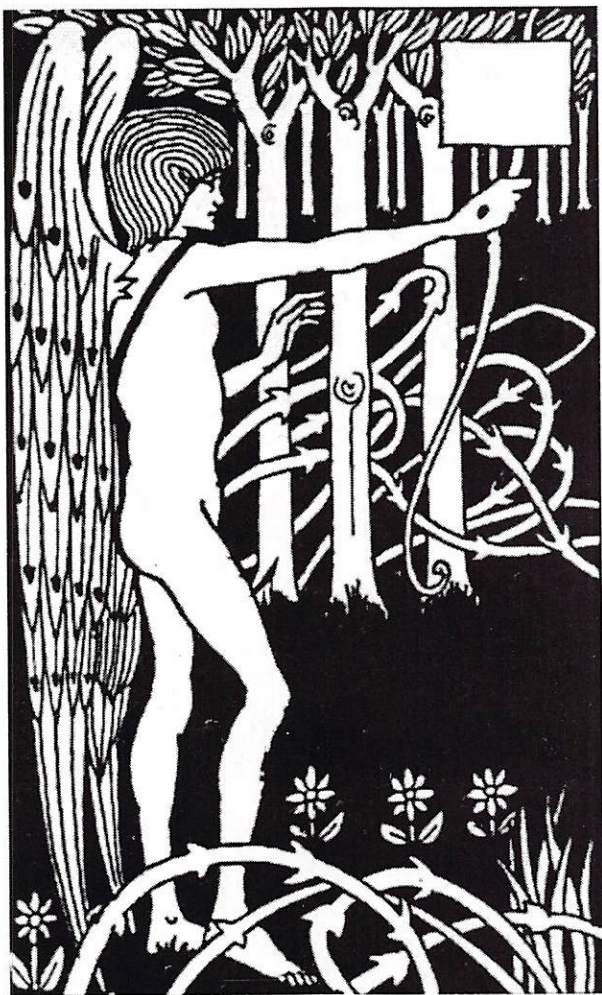

EX TEMPORE

VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

Een nummer met bijdragen van aanstormend talent, waarin Pamela Doms de buitenlandse politiek van Milette gestalte geeft Peter de Cauwer schrijft over het hertogdom Luxemburg onder Karel V Jasmijn Bovendeert de religieuze problematiek in Ierland historiseert

Marloes Schoonheim afrekenet met de starre beeldvorming over de Victorianen en Marloes Hulsken en Liesbeth Timmermans een 20ste eeuwse sterftecrisis uitdiepen en verder... Lettres Provinciales, de column, een nieuwe boekenrubriek en recensies

EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN

(een samenvoeging van de tijdschriften Ex Tempore en Verleden Tijd Schrift)
jaargang 19 (2000), aflevering I
ISSN 1566-1717

ET/VT verschijnt drie maal per jaargang

Redactie:

Jan Brabers, Matthijs Braat, Henk Delger, Maria Grever, Miranda van de Heijning,
Marloes Hulsken, Pepijn Oomen, Annemie Otten, Peter Raedts, Anton van de
Sande, Jeroen Savelkouls en Liesbeth Timmermans

Eindredactie van dit nummer:

Henk Delger, Marloes Hulsken en Jeroen Savelkouls

Lay out:

Henk Delger en Jeroen Savelkouls

Redactiesecretariaat: ET/VT, Postbus 9103, 6500 HD NIJMEGEN
024-3612174, a.vdsande@let.kun.nl

Bijdragen op MS-DOS diskette (WordPerfect) kunnen bij de redactieleden worden
ingeleverd. Zie ook de aanwijzingen voor auteurs achterin dit nummer.

Losse nummers: f 8,- voor studenten; f 15,- voor overigen.

Abonnementsprijs voor de jaargang 2000: f 20,- voor studenten; f 37,50 voor
overigen.

Abonnementen kunnen worden verkregen door overmaking van het betreffende
bedrag op postbanknummer (girorekening) 8169332 t.n.v. Ex Tempore. Verleden
Tijdschrift Nijmegen (ET/VT), onder vermelding van uw adres.

Druk: WNO grafisch bedrijf, Nijmegen

© EX TEMPORE. VERLEDEN TIJDSCHRIFT NIJMEGEN 2000

Inhoud

3	Redactioneel
	<i>Pamela Doms</i>
4	De buitenlandse politiek van Milete in het vroeghellenisme
	<i>Peter de Cauwer</i>
17	'Ein separiertes Furstenthumb' Het hertogdom Luxemburg onder keizer Karel, 1515-1555
	<i>Jasmijn Bovendeert</i>
38	Rooms of autonoom? De Ierse kerk in negentiende-eeuwse geschiedschrijving over de Middeleeuwen
	<i>Marloes Schoonheim</i>
54	Gender, seks en liefde in een puriteins keurslijf De historiografie en het stigma van de Victorianen
	<i>Marloes Hulsken en Tiesbeth Timmermans</i>
72	Zuigelingensterfte in de zomer van 1911 Oorzaken van en reacties op een sterftecrisis in Nederland
	<i>Wiel Lenders</i>
86	Column
	<i>Pepijn Oomen</i>
88	Lettres Provinciales Historisch nieuws van Nijmegen en omstreken
93	De boeken top vijf van...
96	Recensies
102	Gegevens over de auteurs

Redactioneel

Het warme weer van de afgelopen dagen maakt dat het geen aangename bezigheid is om achter onze computers de laatste hand te leggen aan het nieuwe nummer van *Ex Tempore*. *Verleden Tijdschrift Nijmegen*. Voor u als lezer is het echter des te aangenamer om onder het genot van een koele versnapering in de tuin, op een terras of misschien zelfs aan het strand, ons tijdschrift ter hand te nemen en u te verdiepen in één of meerdere artikelen. Het is helaas nog geen vakantie, we bevinden ons nog niet aan Spaanse kust, in de Provence of in Toscane, maar wat doet dat er toe als we in ons eigen land, genietend van de zon, boeiende historie kunnen lezen. Vijf artikelen, een column, een nieuwe rubriek, de gebruikelijke 'Lettres Provinciales' en de recensies moeten garant kunnen staan voor een behoorlijk aantal uurtjes leesplezier. Wat kunt u verwachten?

Pamela Doms vertegenwoordigt in dit nummer met haar artikel de Oudheid. Ze schrijft over het komen en gaan van vele heersers in de stad Milete in de boeiende periode na Alexander de Grote. Vervolgens wijdt Peter de Cauwer, in een bewerking van zijn onderzoeksscriptie *Nieuwe Tijd*, ons in de centralisatiepolitiek van Karel V in. Deze Habsburgse keizer had niet alleen aandacht voor het belangrijkste Nederlandse gewest Holland, hij had ook zeker interesse in de perifere gebieden zoals Peter zal bewijzen. Jasmijn Bovendeert heeft onderzoek gedaan naar de historiografie van de negentiende eeuw met betrekking tot de Ierse kerk. Religie speelde in het negentiende-eeuwse Ierland een belangrijke rol en was nauw verbonden met de strijd tegen de overheersing van de Engelsen. Ook over de Engelse historiografie schrijft Marloes Schoonheim in haar artikel over de beeldvorming van zowel het conservatieve Victoriaanse- als het meer vooruitstrevende Edwardiaanse tijdperk. Het volgende artikel, geschreven door Marloes Hulsken en Liesbeth Timmermans, is het resultaat van een onderzoekscollage waarin oorzaken van en de reacties op de zuigelingensterfte in Nederland in de zomer van 1911 worden onderzocht. De traditionele column is in dit nummer verzorgd door Wiel Lenders, directeur van het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 te Groesbeek. De nieuwe rubriek in dit nummer, 'De boeken top vijf van...', is de opvolger van 'Oogst van de eeuw' dat altijd in *Verleden Tijdschrift* verscheen, voor de fusie. Waar onze voorganger echter enkel naar de favoriete boeken van docenten vroeg, laat de nieuwe rubriek ook studenten aan het woord. In de eerste aflevering vijf boeken gekozen door een van de redactieleden. Mocht dit blad u niet voldoende leesvoer bieden, dan kunt u nog altijd een boek uit deze rubriek kiezen.

Deze artikelen, bijna allemaal geschreven door studenten en net-afgestudeerden uit het geboortecohort 1975-1979, vormen samen de nieuwe *Ex Tempore*. *Verleden Tijdschrift Nijmegen*, een nummer dat u hopelijk met veel plezier zult lezen.

De eindredactie

De buitenlandse politiek van Milete in het vroeghellenisme¹.

Inleiding

Wanneer Alexander de Grote in 323 v. Chr. gestorven is, proberen zijn opvolgers, de zogenaamde diadochen, ieder voor zich zoveel mogelijk van zijn rijk te veroveren. Deze periode wordt gekenmerkt door veel strijd en bondgenootschappen tussen de heersers onderling. Dat heeft tot gevolg dat in heel het voormalig gebied van Alexander de Grote regelmatig machtsverschuivingen voorkomen. Voor de stad Milete houdt dit in dat ze steeds in de invloedssfeer van een andere heerser of koning, zoals de diadochen zich vanaf 306 v. Chr. laten betitelen, komt te liggen. De Antigoniden, Lysimachos, de Ptolemaeën en de Seleuciden proberen allen Milete, dat als handels- en havenstad strategisch erg belangrijk is, in hun bezit te krijgen. Deze vorm van heerschappij houdt in dat Milete aan het gebied van één van bovengenoemde koningen toebehoort, dat onder leiding staat van een door die heerser aangestelde strateeg. Ondertussen behoudt Milete wel zijn eigen regering en heeft theoretisch de mogelijkheid een bepaalde buitenlandse politiek te voeren. De woorden 'heerschappij' en 'invloedssfeer' hebben eigenlijk een te sterke lading. Bij gebrek aan een geschikte term in het Nederlands worden deze begrippen toch gehanteerd. Voor een juistere benaming aan de situatie komt het Duitse begrip 'Oberherrschaft' het best in aanmerking.

In dit artikel wordt het politiek functioneren van een belangrijke stad als Milete tijdens de hellenistische heerschappij en op de positie die zij daarbinnen weet in te nemen uiteengezet. Het onderzoek concentreert zich op een periode die door Milete zelf als een eenheid wordt gezien: 313 tot 259 v. Chr. Dit naar aanleiding van een overgeleverde stephanephorenlijst met de namen van de mannen die elk een jaar in deze periode het ambt van stephanephoor, de belangrijkste bestuursfunctie in de stad, bekleed hebben². De stad laat de lijst in 313 beginnen, wanneer Antigonos Monophthalmos haar bevrijdt van de toenmalige heerser Asander, met de vermelding dat haar toen de vrijheid en democratie is teruggegeven door hem. Deze gebeurtenis vormde een mijlpaal in de geschiedenis van de stad. Na 260/259 houdt de stephanephorenlijst op hoewel er nog plaats is op de steen. Op dat moment is Milete na de gebeurtenissen uit de tussenliggende tijd wederom bevrijd. Ditmaal door Antiochos II. Het is aannemelijk dat Milete ook nu wegens deze reden een nieuwe stephanephorenlijst heeft laten beginnen. Deze is echter niet overgeleverd³. De periode 313 tot 259 v. Chr. wordt in drie delen behandeld,

1 Dit artikel is gebaseerd op mijn onderzoeksscriptie 'De buitenlandse politiek van Milete in het vroeghellenisme' voor Oude Geschiedenis. Ik zal me hier slechts beperken tot de hoofdzaken en uitkomsten daarvan. Voor het complete onderzoek met uitgebreide onderbouwing verwijs ik graag naar mijn scriptie.

2 A. Rehm en G. Kawerau, *Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899. I.3: Das Delphinion in Milete*. Th. Wiegand ed. (Berlijn 1914) nr. 123

3 Ibidem, 304

gebaseerd op de heersers die Milete steeds voor een bepaalde tijd in hun bezit gehad hebben. Het eerste deel beslaat de periode 313 tot 301 v. Chr., wanneer Milete in de invloedssfeer ligt van Antigonos, het tweede deel beslaat de periode 301 tot 281 v. Chr., waarin Demetrios (de zoon en opvolger van Antigonos) en Lysimachos hun heerschappij over de stad doen gelden. Het derde deel omvat de periode van 281 tot 259 v. Chr., waarin Ptolemaios II de stad het merendeel van de tijd in zijn bezit heeft: tussen de heerschappij van de Seleuciden aan het begin en de tirannie van Timarchos aan het eind van deze periode. Per periode worden de noodzakelijke achtergronden en politieke machtsverhoudingen tussen de heersers onderling geschetst, vervolgens worden de bronnen beschreven en geïnterpreteerd met betrekking tot de internationale contacten die Milete onderhoudt. Dit zijn met name contacten met de hellenistische koningen zelf. Bijzonder daaraan is dat het niet alleen contacten betreft met de koning in wiens invloedssfeer de stad op dat moment ligt, maar ook contacten met de andere koningen. De belangrijkste bronnen zijn inscripties uit Milete en het Apolloheiligtom te Didyma, dat Milete beheerde. Door middel van deze bronnen kan de positie van Milete in elke periode bepaald worden en zodoende kan een antwoord gegeven worden op de vraag in welke mate Milete in staat was een buitenlandse politiek te voeren in het vroeghellenisme.

Milete onder de heerschappij van de Antigoniden (313- 301 v. Chr.)

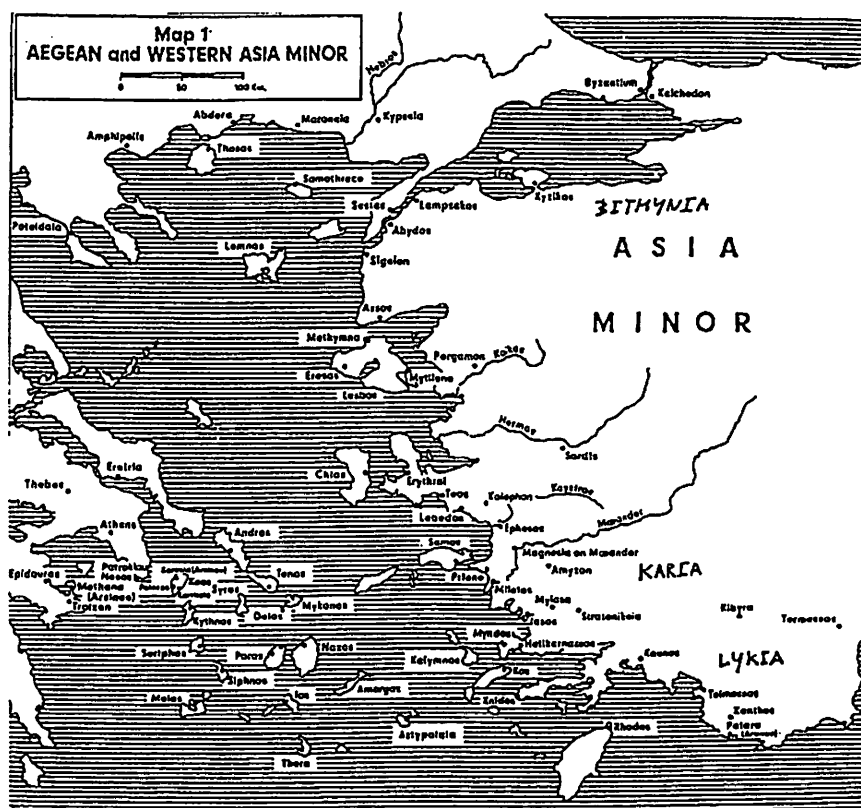
Uit de derde van de diadochenoorlogen die na de dood van Alexander de Grote gevoerd zijn, komt Antigonos als sterkste naar voren. Al voordat in 311 vrede gesloten wordt tussen de hellenistische koningen heeft hij de touwtjes in Klein-Azië goed in handen. Zoals gezegd, bevrijdt Antigonos in 313 v. Chr. Milete van de toenmalige heerser Asander en geeft de stad haar vrijheid en democratie terug. Daarnaast werden ook andere Griekse steden in Klein-Azië bevrijd. Om de steden aan zich te binden, voert Antigonos een politiek van vrijheid en autonomie ten opzichte van hen⁴. De eerste aanwijzing in de bronnen van deze politiek is overgeleverd door Diodoros⁵. Hij maakt melding van een verdrag van Antigonos met de Macedoniërs uit 315, dat alle Griekse steden vrij zijn, niet door legers bezet zullen worden en autonoom zijn, opdat de steden hem zullen steunen in de diadochenoorlog. Wanneer het vier jaar later tot een vrede tussen alle partijen komt en hij ook daadwerkelijk een aantal steden bevrijd heeft, worden naast de totstandkoming van de vrede ook de bepalingen uit 315 nog eens opgetekend in een brief⁶, waarvan aan de Griekse steden in Klein-Azië een kopie gezonden wordt. De steden worden opgeroepen een eed te zweren om deze vrijheid en autonomie samen te beschermen. Op deze manier bindt Antigonos de steden in een

4 R.H. Simpson, 'Antigonos the One-eyed and the Greeks', *Historia* 8 (1959) 385-409, aldaar 387: Antigonos moest proberen om de Griekse poleis, die achter de democratie stonden, onder te brengen in een monarchale staat.

5 Diodorus, XIX 61,3-4

6 OGIS 5

netwerk aan elkaar en ook aan zichzelf, waardoor hij enerzijds de autonomie van de steden erkent en anderzijds hun buitenlandse politiek kan controleren. Met deze politiek heeft Antigonos veel succes bij de Grieken. Zij brengen hem vele geschenken en stellen zelfs culten voor hem (en later voor Demetrios) in, zonder dat hij daar zelf op aanstuurt⁷. Antigonos raakt de steden dus precies in het hart en heeft daarmee de manier gevonden om hen aan zijn zijde te krijgen en toch een soort controle uit te oefenen, terwijl hij tegelijkertijd zijn macht tegenover de andere heersers manifesteert. Dit ontgaat de andere koningen niet en zal hen in het vervolg tot voorbeeld dienen.

Afbeelding 1: Kaart van Egeïs en de westkust van Klein-Azië (uit: Bagnall, the administration).

Wat betreft Milete zijn de bronnen voor deze periode zeer schaars. Van de kant van Antigonos is behalve de bevrijding door hem geen concreet contact met de stad bekend.

7 R.A. Billows, *Antigonos the One-eyed and the creation of the hellenistic state* (Londen 1990) 233-235

Een aanwijzing van zijn heerschappij is het feit dat een van zijn belangrijkste diplomaten en strategen, Aristodemos van Milete, in 306/305 het stephanephoraat in Milete heeft. Toch zal dit stephanephoraat niet daadwerkelijk als Antigonos' heerschappij gevoeld zijn. Het feit dat Aristodemos uit de stad zelf afkomstig is, moet voor beide partijen gunstig geweest zijn. Antigonos ziet een van zijn beste mannen op de belangrijkste post in Milete zitten en daardoor als middel in zijn politiek functioneren: door Grieken met Grieken te laten onderhandelen, heeft hij meer kans op succes. Aristodemos heeft als Mileziër een extra voordeel en vormt een goede schakel in Antigonos' macht. Voor Milete is Aristodemos als stephanephoor in deze situatie een goede kandidaat. Ondanks dat hij in dienst is van Antigonos, kan Milete van hem, als stadsgenoot, waarschijnlijk goede daden voor de stad verwachten en hoeft het niet onder al te zware druk komen te staan van Antigonos. Want deze heeft, ondanks zijn vrijheidspolitiek, wel de macht in Klein-Azië in handen. Een volgende aanwijzing dat Milete niet al te zeer te lijden heeft gehad onder Antigonos kan gezocht worden in het feit dat op basis van munten een handelscontact met de stad Kolophon is vastgesteld⁸. Toch is ook deze aanwijzing dubbelslachtig. Het is immers gegeven dat Antigonos de steden in zijn invloedssfeer in netwerken probeert te organiseren. Verondersteld kan worden dat zowel Milete als Kolophon op de hoogte waren van het decreet uit 311 en misschien zelfs de eed gezworen hebben. In hoeverre dat netwerk gerealiseerd is, is niet te zeggen. Voor Milete ontbreken alle bewijzen dat Antigonos zich daadwerkelijk met de politiek bemoeit heeft, maar van Kolophon daarentegen blijkt uit bronnen dat Antigonos zich wel degelijk heeft ingezet voor de stad en dat het hem op zijn beurt weer goedgezind was⁹. Wanneer Antigonos zeker was van de steun van Kolophon, zal het contact met Milete geen bedreiging voor zijn macht gevormd hebben en dus van beperkte inhoud geweest zijn. De onafhankelijkheid van Milete is dus betrekkelijk. Het lijkt niet in de gelegenheid geweest te zijn om volkomen autonoom te handelen en geeft geen blijk van politieke betrekkingen die bij een zelfstandige staat passen. Aan de andere kant, als je Milete vergelijkt met andere steden, moet het zich ook niet al te afhankelijk van Antigonos gevoeld hebben. Deze lijkt niet zoveel meer indruk gemaakt te hebben, behalve het feit dat de stad met de aan hem te danken bevrijding een nieuwe stephanephorenlijst en dus een nieuwe periode in haar geschiedenis laat beginnen. Milete heeft in tegenstelling tot andere steden geen cultus voor Antigonos ingesteld of hem op andere wijze eer betoond. Antigonos schijnt weliswaar niet bepaald op eerbetoon uit geweest te zijn, maar het feit dat Milete in verhouding tot andere steden weinig aandacht aan hem schenkt moet ook Antigonos niet ontgaan zijn. Dit alles toont dat Milete om zijn eigen positie zo goed mogelijk te behouden blijkbaar niet geheel afhankelijk is van Antigonos en dat deze op zijn beurt niet echt vat op de stad kan krijgen.

8 B. Deppert-Lippitz, *Die Münzprägung von Milet vom vierten Jahrhundert bis ersten Jahrhundert v. Chr.* (1984) 60-61

9 B.D. Meritt, *Inscriptions of Colophon*, *AJPh* 56, 359-372 en *IG II²* 470

Milete onder de heerschappij van Demetrios en Lysimachos (301-281 v. Chr.)

De gesloten vrede tussen de koningen houdt geen stand en in 301 bij de slag van Ipsos sneuvelt Antigonos. Zijn zoon Demetrios behoudt weliswaar de belangrijkste steden aan de westkust van Klein-Azië, maar de rest van het rijk wordt door de andere heersers onderling verdeeld. De machtsverhoudingen verschuiven en Ptolemaios I sluit een bondgenootschap met Lysimachos en Seleukos met Demetrios. Het laatste houdt echter maar kort stand, omdat Demetrios, wanneer hij zich tegen Ptolemaios verdedigt, ook gebied van Seleukos inneemt. Vanaf 298 wint Demetrios gebied in onder andere Macedonië en delen van Griekenland, maar verliest uiteindelijk zijn bezit in Klein-Azië aan Lysimachos. In 287 doet hij nog één poging om het te heroveren - Sardes en Milete gaan tijdelijk over tot zijn invloedssfeer - maar dit mislukt uiteindelijk en tot zijn dood wordt hij door Seleukos gevangen gehouden. Lysimachos krijgt het gebied van Demetrios in bezit, maar aan het eind van de jaren tachtig wordt zijn macht verzwakt door familieomstandigheden - de troonopvolger wordt vermoord - waarvan Seleukos op zijn beurt profiteert. In 281 vindt de slag bij Korupedion plaats, waarbij Seleukos wint en Lysimachos sneuvelt.

Hoewel Milete aanvankelijk in de invloedssfeer van Demetrios blijft, onderhoudt het van 300 tot 298 wel contact met de Seleuciden. Dit contact uit zich met name in weldaden van de Seleuciden voor het Apolloheiligtom te Didyma, zoals in de eredecreten voor de zoon van Seleukos, Antiochos I en voor de vrouw van Seleukos, Apamea blijkt¹⁰. Antiochos laat in de stad een stoa bouwen, die in het decreet als bron van inkomsten voor de toekomstige bouw van het Didymaheiligtom genoemd wordt, maar natuurlijk ook de economische positie van Milete ten goede komt. De gebouwen in Didyma zullen te boek staan als Antiochos' wijgeschenken, een feit dat zijn positie meer aanzien geeft, samen met de eer die hem daarvoor middels het decreet door Milete wordt toegekend. Ook wegens een impuls in de economie, die weer zal resulteren in een sterkere politieke positie van Milete, zal hij loyaliteit kunnen verwachten. Deze weldaden ten behoeve van de economie komen precies op tijd. De economische situatie is slecht. Een bewijs hiervoor is het feit dat de god Apollo als stephanephoor op de lijst genoemd wordt en er dus geen Mileziër in staat was dat ambt te vervullen. Een verklaring kan gezocht worden in het feit dat Demetrios de stad belastingen oplegde in zijn strijd tegen Ptolemaios en Lysimachos. Milete heeft dus zeker reden om met de Seleuciden in zee te gaan en daar zijn voordeel uit te trekken. Dit geeft daarnaast ook aan dat Demetrios' macht niet zo sterk is geweest. De goede verstandhouding tussen Demetrios en Seleukos moet hierbij in gedachte gehouden worden. Seleukos kan zich dus als bondgenoot om de stad bekommeren. Dit zal Demetrios minder voor het hoofd gestoten hebben dan wanneer een vijand toenadering tot de stad gezocht zou hebben. Bovendien komt een betere economische positie van de stad hem ook ten goede. De Seleuciden zorgen ervoor, maar Milete behoort nog altijd hem toe. Wat betreft de machtspositie van Demetrios

¹⁰ Th. Wiegand, *Didyma II, Die Inschriften von Albert Rehm*, R. Harder ed. (Berlijn 1958) nr. 479 en 480

blijkt dat hij dus niet zelf in staat is voordeel te trekken uit Milete en de Seleuciden daar weg te houden, omdat hem daarvoor waarschijnlijk de middelen ontbreken. Hij lijkt nu als het ware van zijn bondgenootschap met Seleukos te profiteren. Milete legt binnen deze situatie een zekere zelfstandigheid aan de dag door de mogelijkheid aan te grijpen om via de Seleuciden zijn positie te versterken, ook al krijgen die nu meer invloed op de stad, omdat er voor de weldaden natuurlijk loyaliteit terugverwacht wordt en Milete zo aan hen gebonden wordt. Dat Milete echter met name zijn eigen voordeel belangrijker acht blijkt onder andere uit een aantal regels in het decreet: de Mileziërs eren Antiochos ook, opdat anderen, als ze daar kennis van nemen, zich om het heiligdom en Milete zullen bekommeren. Ook Milete profiteert dus op zijn beurt van het bondgenootschap tussen Demetrios en Seleukos en weet er zoveel mogelijk uit te halen. Enerzijds heeft het nu plichten ten opzichte van de Seleuciden, maar die kunnen ook weer niet al te veel macht op de stad uitoefenen, omdat die nog altijd in de invloedssfeer ligt van Demetrios. Anderzijds staat het door dit contact en de betere positie die daaruit voortkomt nu onafhankelijker ten opzichte van Demetrios.

Een tweede contact dat Milete tijdens de heerschappij van Demetrios onderhoudt is dat met Ptolemaios I in 294. Op dat moment heeft Ptolemaios al zijn bezit in Klein-Azië verloren en sluit met Milete een vriendschapsverdrag en bevrijdt de stad van belastingen en haventollen. De belastingen waren opgelegd door Demetrios. Van dit verdrag wordt melding gemaakt in een brief van Ptolemaios II, de zoon van Ptolemaios I, in 262 v. Chr. aan de stad¹¹. Ook bij dit contact is de politieke situatie van belang. De positie van Demetrios is op dit moment in Klein-Azië zeer zwak, hij verliest immers steeds meer van zijn gebied aan Lysimachos. In 295/294 vervult Demetrios nog het stephanephoraat en korte tijd later, het precieze moment is niet bekend, ging Milete tot de invloedssfeer van Lysimachos over. Voor Ptolemaios is dit de kans om van de onduidelijke situatie, die er op dat moment in dit gebied heerst, te profiteren ter wille van zijn eigen politieke doeleinden. Op die manier kan Milete een verdrag met hem sluiten onder de voorwaarde dat het geen belastingen meer hoeft te betalen.

Wat heeft Milete bovendien te vrezen van een heerser die zich op een heel andere plek bevindt en uit alle macht moeite doet om naast de andere hellenistische koningen ook land te veroveren? Deze handelwijze van Demetrios geeft aan dat hij inzag niet sterk te staan in Klein-Azië. Hij zette zijn zinnen als alternatief op een ander gebied, dat hij mogelijk wel vast in zijn greep zou kunnen krijgen. Milete kan in een dergelijke situatie makkelijk op de voorstellen van Ptolemaios ingaan. Binnen het vriendschapsverdrag met Ptolemaios zal het ondanks enige afhankelijkheid ten opzichte van Ptolemaios ook zelfstandigheid hebben kunnen bewaren. De eer die het Ptolemaios doet toekomen, wijst erop dat de stad het contact met hem als positief ervaart en dat zij zich in deze positie, zeer waarschijnlijk dus die van een tamelijk vrije stad, goed kan vinden.

Uiterlijk in 289 ligt Milete in de invloedssfeer van Lysimachos. Het bewijs daarvoor is het edecreet van de Ionische bond, waarin de belangrijkste Griekse steden aan de

westkust van Klein-Azië (Ionië) verenigd zijn, voor Hippostratos van Milete. Dit is een vriend van Lysimachos en ook zijn strateeg voor de bond¹². Milete is lid van de bond en vaardigt mede het decreet uit, waarin het onder andere wordt verkozen om een standbeeld voor Hippostratos op te richten. Hippostratos wordt geprezen om zijn welwillendheid ten opzichte van de steden en wordt dus waarschijnlijk niet als een vervelende strateeg ervaren. Dat mag impliceren dat ook de heerschappij van Lysimachos, door wie Hippostratos immers aangesteld is, op dat moment niet als slecht wordt ervaren. Bovendien komt Hippostratos ook nog eens uit Milete, wat Milete toch goed moet bevallen, omdat daar voordeel uit te trekken valt wat betreft zijn verhouding tegenover Lysimachos. Het is daarom logisch dat Milete als vaderstad uitgekozen wordt om het standbeeld voor de strateeg op te richten¹³. Anderzijds kan men stellen dat het ook gewoon slim is van de steden om de strateeg te eren, om een zo voordelig mogelijk beleid van Lysimachos te verwachten. Twee bijgevoegde decreten aan het exemplaar van Milete kunnen wat betreft Milete een andere blik op het beleid van Lysimachos werpen. H. Müller geeft daarover een aannemelijke theorie¹⁴. In het eerste toegevoegde decreet staat dat het besluit slechts in het archief van de stad is opgetekend, maar niet, zoals in het eredecreet is opgedragen, op een marmerstèle in de stad. In het tweede decreet, dat van een half jaar later dateert, dringt een raadslid erop aan dat de Hippostratos toegekende eer zo snel mogelijk uitgevoerd moet worden. Dan pas laat Milete het besluit dus openbaar optekenen. Alle drie de decreten tegelijkertijd. Müller is van mening dat dat niet bepaald positief moet zijn overgekomen bij Hippostratos en dat zo voor elke lezer het aarzelen met de uitvoer van het decreet en de geringe belangstelling voor de kwestie van de kant van Milete duidelijk was. Waarschijnlijk was Hippostratos daar dus niet zo geliefd en kan dit indirect ook de ontevredenheid over de heerschappij van Lysimachos aantonen. Het feit dat Milete zich deze vrijheid kon veroorloven om niet alles klakkeloos uit te voeren, bevestigt ten eerste dat Lysimachos de steden een zekere vrijheid binnen de bond laat en hen hun eigen zaken laat regelen, maar ten tweede ook dat Milete tegelijkertijd een zekere ontevredenheid tegenover de bond, Hippostratos en ook Lysimachos kan tonen. Een mate van zelfstandigheid dus, die Milete zowel in bondsverband als in haar functie als stad binnen de invloedssfeer van Lysimachos aan de dag kan leggen, zonder dat dat gevolgen heeft. In deze lijn past ook de acceptatie twee jaar later van wederom een schenking van de Seleuciden aan het Didymaheilgdom door Milete¹⁵. In de brief van Seleukos aan Milete waarin hij de schenking aankondigt, maakt hij daarbij ook een toespeling op de politieke situatie van het moment door te melden dat Milete de geschenken moet gebruiken om te offeren,

12 H. Knackfuss, *Milet 12. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899*, Th. Wiegand ed. (Berlijn 1908) nr. 10

13 W. Orth, *Königlicher Machtanspruch und die städtische Freiheit*. (1977) 24

14 H. Müller, *Milesische Volksbeschlüsse. Eine Untersuchung zur Verfassungsgeschichte der Stadt Milet in hellenistischer Zeit*. (1976) 72-72

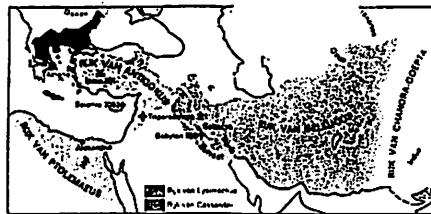
15 Wiegand, *Did.* II, nr.424

opdat het de Seleuciden goed mag gaan en ook de stad veilig zal blijven voortbestaan. Dat verwijst naar de voorbereidingen van Demetrios in 287 om in Klein-Azië zijn bezit, dat hij aan Lysimachos verloren had, terug te winnen. De relatie tussen Demetrios en Seleukos is, in tegenstelling tot het jaar 299, niet goed en Seleukos kon dus door middel van deze schenking Milete proberen op zijn hand te krijgen. Tegelijkertijd vormt de schenking een aanval tegen Lysimachos. Milete toont dat het over een zekere zelfstandigheid beschikt. Lysimachos blijkt niet in staat te zijn om te verhinderen dat Milete via de politieke zet van Seleukos een rijke schenking aanneemt, die de stad economisch ten goede zal komen en haar onafhankelijker ten opzichte van hem zal maken. Seleukos' poging de stad volledig naar zijn hand te zetten loopt echter op niets uit, als Milete vervolgens overloopt naar Demetrios, die vanuit hier zijn veroveringen in Klein-Azië wil uitvoeren. Naast het feit dat dit weer een bevestiging is van het feit dat Lysimachos' heerschappij niet door Milete gewaardeerd werd, zegt het ook weer iets over de positie van de stad binnen deze situatie. Zij profiteert wederom van de onduidelijke politieke verhoudingen tussen de heersers onderling. Was zij een jaar of zes á zeven geleden nog door Ptolemaios I van de belastingen, die door Demetrios opgelegd waren, bevrijd, nu neemt zij diezelfde Demetrios van harte op. Dit geeft aan dat het toentertijd voor Milete gunstig was om via Ptolemaios aan de belastingen te ontkomen, in de huidige situatie verkiest de stad het om in de invloedssfeer van Demetrios te liggen in plaats van in die van Lysimachos. Van Demetrios' heerschappij zal Milete weinig te vrezen hebben. Hij zal met zachte hand moeten heersen, wil hij de macht behouden en de voorkeur boven Lysimachos verdienen.

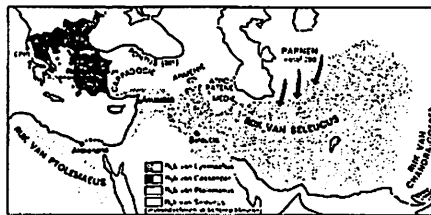
De terugkeer echter van Demetrios is van zeer korte duur. Wanneer hij door Seleukos gevangen genomen wordt, stelt Lysimachos orde op zaken. Zijn houding ten opzichte van Milete verandert volledig. Wist de stad zich tot nu toe als redelijk zelfstandig tussen de koningen te bewegen en haar voordeel te trekken waar het uitkwam, nu wordt daar door Lysimachos rigoureus een eind aan gemaakt. Zware betalingen worden de stad opgelegd. Het tweede deel, dat zij eind jaren tachtig moet betalen, kan zij zelfs niet opbrengen, wegens de slechte financiële situatie. Dat dwingt haar om een lening af te sluiten met Knidos¹⁶. Die mogelijkheid wordt haar door Lysimachos dus niet ontnomen. Maar op dat moment is de macht van Lysimachos al verzwakt wegens familieomstandigheden en wordt hij in het nauw gedreven door Seleukos. Bij de slag van Korupedion sneuvelt Lysimachos en wint Seleukos. Aan de eer die de steden de laatstgenoemde toekennen is af te lezen dat Lysimachos' heerschappij na 287 voor Klein-Azië een andere wending genomen heeft.

De bronnen tonen dus aan dat zowel de koningen als Milete zoveel mogelijk voordeel proberen te trekken uit de gegeven politieke situatie, de verhoudingen tussen de koningen onderling en de houdingen van Demetrios en Lysimachos ten opzichte van Milete. Daarbij is duidelijk geworden dat de koningen met hun handelen de oorzaak zijn voor de contacten en de daaruit volgende positie van Milete. De koningen zijn altijd

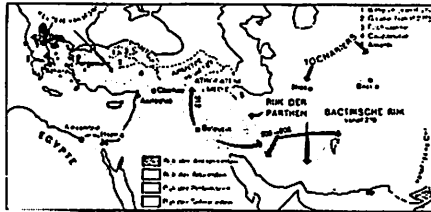
degenen die een actieve rol spelen. Milete reageert op situaties die daaruit voortkomen. Dat is de manier waarop de stad haar positie zo goed mogelijk kan manifesteren ondanks de heerschappij van de hellenistische koningen. Wanneer zij echter zelf het heft in handen neemt, door in 287 v. Chr. naar de zijde van Demetrios over te gaan, is gebleken dat zij daar onmiddellijk voor gestraft wordt. Zolang Milete op de gegeven politieke omstandigheden inspeelt, weet het in het bezit te blijven van een redelijke vorm van autonomie.

Hellena-keuzen 303 v. Chr.

301 v. Chr. na de slag bij Issos.

Diadochenrijken ca. 180 v. Chr.

Afbeelding 2: Kaarten Diadochenstrijd 323-280 v. Chr. (Uit: Sesamatlas bij de wereldgeschiedenis p. 66).

Milete onder de heerschappij van Ptolemaios II (281-259 v. Chr.)

Na de overwinning van Seleukos bij de slag bij Korupedion, gaat Lysimachos' rijk aan hem over. Wanneer hij korte tijd later vermoord wordt, is het aan zijn zoon Antiochos I om het rijk te behouden. Doordat hij te kampen heeft met opstanden en oorlogen kan Ptolemaios II, de opvolger van Ptolemaios I die inmiddels ook overleden is, van de chaotische situatie na de dood van Seleukos profiteren: terwijl Antiochos in met name Syrië orde op zaken probeert te stellen, breidt Ptolemaios II ten koste van hem zijn bezit in Klein-Azië uit. In 279 behoort Milete dan ook hem toe. De situatie in Klein-Azië is echter slecht. Naast een oorlog van 279/278 tot 277 tussen Antigonos Gonatas en

Antiochos vallen de Kelten binnen en plunderen grote delen van het gebied. In 275 worden de Kelten voorlopig verslagen door Antiochos en gedwongen zich terug te trekken naar het noorden van Groot-Phrygië. Hoewel voor Klein-Azië nu een aantal rustigere jaren aanbreken, gaat de strijd tussen de verschillende koningen verder. In 261 vindt Antiochos in een strijd met de nieuwe heerser van het Pergameense rijk de dood en Ptolemaios vecht tegen Antigonos Gonatas in Griekenland. Hoewel Ptolemaios de strijd verliest, weet hij korte tijd te profiteren van het feit dat Antiochos I gestorven is om zijn macht in de Egeïs toch zeker te stellen tegenover Antigonos Gonatas en in 262/261 heeft hij bijna heel de zuidwestkust van Klein-Azië in handen. Toch raakt hij kort daarop met de troonopvolger van Antiochos I, Antiochos II, in conflict waardoor dit gebied op Antiochos II overgaat. Tussen de heerschappij van beide koningen raakt Milete nog korte tijd onder de heerschappij van de tiran Timarchos. Het is Antiochos die hem uit de stad verdrijft.

De vervulling van het stephanephoraat in 280/279 door Antiochos I en een wij-inscriptie voor zijn dochter Phila geven aan dat ook Milete op dat moment in zijn invloedssfeer ligt. Milete heeft hier niet zelf voor gekozen. Aan Seleukos en dus vervolgens Antiochos viel eenvoudigweg Lysimachos' rijk ten deel. Milete is verzwakt door de eindperiode van Lysimachos' heerschappij. Maar juist ook daardoor zal de heerschappij van de Seleuciden niet slecht bevallen zijn. Met de herinnering aan de weldaden van hen uit de eerste decennia wellicht nog in gedachte, wordt de heerschappij naar alle waarschijnlijkheid gewoon geaccepteerd. De vervulling van het stephanephoraat door Antiochos en de wij-inscriptie tonen de tevredenheid en daarmee ook de hoop en verwachting van de stad in deze positie. Een jaar later neemt Ptolemaios het stephanephoraat van Antiochos over en doet een landschenking aan de stad¹⁷. Uit de boven reeds genoemde brief van Ptolemaios II aan de stad uit 262 v. Chr. blijkt dat daarnaast het vriendschapsverdrag van Ptolemaios I met de stad uit 294 nu door zijn zoon Ptolemaios II vernieuwd wordt en dat hij voor vrede en andere weldaden gezorgd zou hebben. Over de inhoud van deze weldaden kunnen geen zekere uitspraken gedaan worden. Bovendien waren ze van korte duur, vanwege het blok dat Antiochos en Antigonos Gonatas tegen Ptolemaios vormden toen ze weer vrede gesloten hadden en vanwege de invallen van de Kelten. Schatoorkonden die dateren uit de periode van 278/277 tot 270/269 tonen de slechte economische situatie van Milete tijdens de Kelteninvallen: het Didymaheilgdom is geplunderd in 277/276 en vervolgens wordt de inventaris langzaam weer aangevuld door schenkingen van het volk en particuliere schenkingen, die als de hoognodige en ter vervanging dienende wijgeschenken gezien kunnen worden¹⁸. Daarnaast geeft het feit dat de god Apollo weer het stephanephoraat vervult in de jaren 276/275 en 275/274 aan dat deze jaren zwaar zijn voor Milete. Hierna zou in verband met de overwinning van Antiochos in 275 de terrorisatie zijn gestopt. Hoewel de brief uit 262 doet vermoeden dat er vanaf 294 doorgaand een vriendschaps-

¹⁷ Rehm, I 3, nr. 123, r.38-40

¹⁸ Wiegand, Did. II, nr. 426-433

verdrag tussen de Ptolemaeën en Milete bestaan heeft, dat door de Mileziërs gewaarborgd is en dat Ptolemaios gedurende de hele periode dezelfde welwillende houding ten opzichte van de stad heeft gehad, wijst niets erop dat dat ook ten tijde van de Kelteninvallen het geval geweest is. Het lijkt erop dat Milete, als het dan al inderdaad al die tijd officieel in de invloedssfeer van Ptolemaios gelegen heeft, aan zijn lot was overgelaten. Wanneer de stad slachtoffer wordt van de plunderingen, is het Antiochos die ondertussen probeert de Kelten uit Klein-Azië te verdrijven. Van de kant van Milete is in deze tijd geen poging ondernomen met één van de heersers contact aan te gaan. Van geen van hen kon het waarschijnlijk iets verwachten. Zelf is Milete in deze situatie niet in staat om iets te ondernemen. In tegenstelling tot de voorgaande periode ontbreekt het de stad aan een mogelijkheid handig in te spelen op de politieke situatie en de machtsverhoudingen van de heersers op het moment. Omdat er geen heersers zijn die de stad op de een of andere manier proberen aan zich te binden, kan Milete zijn rol als reagerende factor niet uitoefenen en blijft dus als het ware passief. Milete rest niets dan de terrorisaties van de Kelten te ondergaan.

Wanneer de invallen van de Kelten na 275 ophouden, lijkt de situatie tot in de jaren zestig voor Milete rustig geweest te zijn. Over in hoeverre het zich heeft kunnen herstellen van de jaren zeventig zijn geen directe aanwijzingen. In het antwoord op Ptolemaios' brief schrijft Milete over de tijd vlak voor het schrijven dat nu, nadat zoveel grote oorlogen te land en ter zee hen geteisterd hebben en de vijanden naar hun stad gevaren zijn, de koning hen bericht heeft gestuurd, omdat het zich altijd welwillend ten opzichte van hem opgesteld heeft en het vriendschapsverdrag bewaard heeft, waarin hij de Mileziërs verdere weldaden van zijn kant in de toekomst in het vooruitzicht stelt. In combinatie met het feit dat Apollo vanaf 266/265 vier achtereenvolgende jaren het stephanephoraat vervult, dat op een slechte economische situatie duidt, worden deze oorlogen in verband gebracht met de strijd tussen Antigonos Gonatas en Ptolemaios. Het tijdstip waarop Ptolemaios zijn brief naar Milete stuurt kan in het kader van deze strijd gezien worden. Hoewel Ptolemaios zijn bezit behoudt, is hij wel de verliezer en voelt zich waarschijnlijk geroepen om de contacten met Milete wat strakker aan te knopen. De brief kan dan gezien worden als een politiek middel van de kant van de heerser. Ptolemaios spreekt in zijn brief niet direct over de oorlogen die Milete geteisterd hebben, maar benadrukt

juist de trouwe houding die de stad ook nu tegenover hem ingenomen heeft. Met 'nu' wordt tijdens de slagen bedoeld, zoals uit Mileses antwoord blijkt. Milete benadrukt juist wel de oorlogen en wil zo op dit moment, waarop het zich nog naar Ptolemaios wil moet voegen, Ptolemaios duidelijk maken wat het allemaal voor hem doorstaan heeft. Milete klinkt vol overgave aan de heerser. Ptolemaios verwacht in principe van zijn kant dat Milete zich nu, in een tijd waarin zijn macht niet meer stabiel is en gevaar loopt door de opkomende macht van Antigonos Gonatas, dankbaar toont voor datgene wat hij vroeger en nu voor de stad gedaan heeft en zich nog meer met hem in verbinding wil stellen. Nadat Milete de situatie omtrent de ontvangst van de brief aangehaald heeft, draait de rest van zijn antwoord om de eer die de stad Ptolemaios wil doen toekomen,

opdat ook diens voornemen om zich, in ruil voor de goede houding van de stad, voor haar in te zetten en de weldaden nog beter te realiseren, in de toekomst bewerkstelligd wordt. Milete speelt dus handig in op wat het door Ptolemaios aangereikt krijgt. Kortom, het decreet doet vermoeden dat Milete onder de oorlogen geleden heeft en dat de vrede door Ptolemaios bewerkstelligd is. Na de landschenking uit 279/278 is er echter geen weldaad van de koning overgeleverd. Toen de Kelten invielen was Ptolemaios er niet om de stad te beschermen en Ptolemaios latere oorlogen hebben de stad slechts schade berokkend. Milete had dus geen rede om een goede verstandhouding met hem te bewaren en had ook geen aangrijpingspunt om de positie van de stad te versterken door een dergelijk goed contact aan te knopen. De mooie brief van Ptolemaios op dit moment is waarschijnlijk een kans voor Milete om, door er handig op in te spelen, zich zeker te stellen van een contact met Ptolemaios, dat de stad tot voordeel zal zijn en waardoor ze haar toestand kan stabiliseren. Ptolemaios voelt zich wellicht geveild, maar moet zijn beloftes nu ook waarmaken. Dat lukt hem echter niet. In 260/259 wordt Apollo wederom als stephanephoor genoemd en een jaar later vervult Timarchos, een tiran, het stephanephoraat. Milete had dit voorzien kunnen hebben, omdat Ptolemaios al die tijd al niets gedaan had, maar lijkt het verstandig gevonden te hebben om Ptolemaios op dat moment tegemoet te komen. Dat was voor de stad de voordeligste mogelijkheid, die meer perspectief zou kunnen bieden in de slechte toestand waarin zij verkeerde. Gesteld kan worden dat Milete niet direct het bezit van hem geweest is en dat de vriendschap erg weinig inhoud had tussen 278 en 262. Pas in een tijd waarin beide partijen elkaar nodig hebben, wordt er over de altijd bestaande goede relatie gesproken. De stad heeft theoretisch gezien in Ptolemaios' invloedssfeer gelegen, maar is in praktijk onafhankelijk geweest van hem. Dit betekende niet dat ze autonoom kon handelen. De politieke en economische situatie maakte dat onmogelijk. Van 278 tot 262 hebben de hellenistische heersers en Milete geen beroep op elkaar kunnen doen.

De omstandigheden omtrent de tirannie van Timarchos in Milete, voordat het in Antiochos handen komt, zijn onduidelijk. Zoals de correspondentie tussen Ptolemaios en Milete aangetoond heeft, was de macht van Ptolemaios verslechterd in Klein-Azië. Timarchos weet de macht in de stad te grijpen, als Ptolemaios met Antiochos in strijd verwickeld is. De korte duur echter van Timarchos' heerschappij lijkt te tonen dat het slechts een avonturier was. Uit een inscriptie uit de tweede eeuw v. Chr., waarin wordt verwezen naar de verdrijving van Timarchos door Antiochos II¹⁹ blijkt tevredenheid van Milete over de nieuwe heerschappij en het verkiest die boven de tirannie, die de stad schijnbaar als slecht heeft ervaren, gezien de economische situatie en de bijnaam Theos (god) die zij Antiochos verleent voor zijn daad. Wanneer Antiochos de stad privileges verleent en het haar economisch beter gaat, betekent dat ook dat zij meer mogelijkheden heeft en dus ook kans op meer zelfstandigheid. Want daar is na alle oorlogen en de tirannie nauwelijks meer iets van over.

19 Wiegand, *Did.* II, nr. 358

Conclusie

Uit het verrichtte onderzoek komt naar voren dat het Milete gedurende de hele periode van 313 tot 259 v. Chr. mogelijk geweest is om, ondanks dat het voortdurend onder de heerschappij van een bepaalde hellenistische koning stond, contacten met een andere koning te onderhouden. De interpretatie van deze contacten in hun historische context toont waaraan Milete zijn zelfstandigheid en positie kon ontlelen. Doordat de stad strategisch goed ligt, zijn alle koningen erin geïnteresseerd haar in hun bezit te krijgen. Zodra de politieke situatie het toelaat en de heersers de stad ook nodig hebben ten behoeve van hun eigen machtspositie, zoeken zij contact met Milete. Voorwaarde is dat de heerser die de stad op zo'n moment bezit, ofwel in een zeer slechte positie verkeert, waardoor hij de stad niet goed onder controle heeft, of met de contact zoekende heerser op goede voet staat. Dit wisselt regelmatig.

Na een rustig begin van 313 tot 301 v. Chr. is van 301 tot 281 v. Chr. de zelfstandige buitenlandse politiek het best mogelijk gebleken. Milete kan die ontlelen aan de juiste verhoudingen van Demetrios en Lysimachos ten opzichte van de stad en de machtsverhoudingen tussen de heersers onderling. Vanaf 287, het moment waarop Milete niet meer de reagerende partij is en waarna de politieke omstandigheden zodanig zijn dat de hellenistische heersers zelf steeds in strijd verwickeld zijn en geen mogelijkheden tot contact bieden, is het op een paar pogingen na niet meer mogelijk geweest voor Milete om een zelfstandige buitenlandse politiek te voeren, totdat Antiochos II in 259 v. Chr. de stad weer bevrijdt en de democratie teruggeeft.

Peter de Cauwer

‘Ein separiertes Furstenthumb’

Het hertogdom Luxemburg onder keizer Karel, 1515-1555

Toen Karel V in 1515 meerderjarig werd verklaard en het bestuur van de Nederlanden persoonlijk opnam, had het hertogdom Luxemburg¹ een turbulente eeuw achter zich. Het gewest was na een reeks politieke kunstgrepen in 1451 in handen gekomen van zijn voorvader Filips de Goede, hertog van Bourgondië. Deze had een duidelijk politiek doel voor ogen: Luxemburg was het bruggenhoofd van waaruit de *landen van herwaartsovere* met die *van derwaartsovere* moesten verbonden worden. Het echec van de ambitieuze politiek van de *grote hertogen van het Westen* onder Karel de Stoute legde een wissel op de toekomst van het gewest. Weber drukte het enigszins pathetisch uit door te stellen dat Luxemburg in plaats van het centrum van een mogelijk bloeiend rijk, een vergeten uithoek werd². Dat dit overdreven is, bewijst het strategisch belang dat door de opvolgers aan het geïsoleerde hertogdom toegekend werd. Het gewest werd één van de slagvelden in de aanslepende oorlogen tussen de Franse koningen en de Habsburgers. In het licht van dit strategisch belang had keizer Karel er alle belang bij Luxemburg stevig in handen te hebben, of, specifieker, het gewest te centraliseren en te integreren in de Nederlanden.

Een belangrijk element hierin was de uitschakeling of het buitenspel zetten van concurrerende machten, personen, groepen of instanties die al dan niet wettig, macht over het territorium uitoefenden. Zonder op de zaken vooruit te willen lopen, ging het in Luxemburg bij het aantreden van keizer Karel in het bijzonder om de Kerk, de adel en de stadhouder. Belangrijke en soms tegengestelde actoren op het bestuurlijke veld waren de diverse instellingen: de gouverneur en de Provinciale Raad aan de ‘centrale’ zijde, en vooral de Staten aan ‘gewestelijke’ zijde. Bemerkt dat hier in de figuur van de stadhouder een conflict opduikt. De vorstelijke aanwezigheid in het bestuur kon zich op twee vlakken: ten eerste was er het driespan dat bestond uit *policie* - wetgeving -, *justicie* - rechtspraak -, en *gracie* - gratieverlening, maar ook ruimer op te vatten als ‘interventie in de normale rechtsgang’. In tweede instantie was er de economie waarin de vorst zich kon laten gelden. Het gaat hier om de vorstelijke inkomsten, die hij enerzijds betrok uit zijn domeinen - zowel door de opbrengst van het land als de heffing van diverse rechten -, en anderzijds - toen deze inkomsten begonnen te dalen - uit de beden die door de Staten werden toegekend. Dit schema dient als leidraad voor dit artikel, waarbij niet zal gepoogd worden een exhaustief overzicht van de centralisatie van Luxemburg onder keizer Karel te geven, maar eerder een algemeen beeld daarvan te schetsen.

1 In de loop van dit artikel zal enkel de benaming ‘hertogdom Luxemburg’ gebruikt worden. Hoewel het graafschap Chiny in naam nog een aparte entiteit vormde, werd het *de facto* als een deel van Luxemburg beschouwd.

2 P. Weber, *Histoire de l'économie luxembourgeoise* (Luxemburg, 1950) 43.

Inleiding

Een feodale samenleving

In de periode 1540-1548 bedroeg de bijdrage van het hertogdom Luxemburg tot de centrale belastingen amper 0,38%³. Hoewel er in die jaren bijna continu oorlog woedde met Frankrijk, is dit cijfer toch significant voor de armoede van het uitgestrekte hertogdom.

De Luxemburgse samenleving en economie vertoonden ten tijde van keizer Karel nog in hoge mate feodale kenmerken en waren bijna uitsluitend gebaseerd op de landbouw. Deze was echter nauwelijks het stadium van de vroegmiddeleeuwse overlevingseconomie ontgroeid. De ver uit elkaar gelegen boerderijen produceerden geringe oogsten en de veestapel was klein, zodat het zelfs in rustige tijden moeilijk was een reserve op te bouwen⁴. Dit was voornamelijk te wijten aan de fysische gesteldheid van het land: het grootste deel van het land behoort immers tot het Ardeens Massief, en enkel in het oosten, wat men nu nog het *Gutland* noemt, waren de omstandigheden gunstiger voor de landbouw.

Steden waren niet echt dik gezaaid en vrij klein. Hun functie was verbonden aan het landelijke karakter: veelal waren ze niet meer dan een lokale markt voor het omliggende platteland, waarover ze een bescheiden administratieve macht uitoefenden. Enkel de stad Luxemburg had met haar 8000 inwoners en belangrijke strategische ligging iets meer aanzien⁵. Door de geïsoleerde situering ten opzichte van de rest van de Nederlanden, de oorlogen met Frankrijk en twisten met het aartsbisdom Trier, was de handel niet bepaald bloeiend te noemen. Het systeem van de jaarmarkten was sinds de vijftiende eeuw geleidelijk aan in onbruik geraakt, zodat Luxemburg - op de reisweg naar die markten in het zuiden - ook daar nog weinig profijt uit kon halen. Bovendien werd het grondgebied in dergelijke mate onveilig gemaakt door struikrovers en plundersaars, dat de weinige trafik die er nog restte ernstig gehinderd werd⁶.

Een positief geluid kon gehoord worden in de prille ontwikkeling van de ijzerindustrie in de bosrijke gebieden van het hertogdom, iets wat de economische positie toch enigszins kon versterken⁷.

3 J.C.H. Blom en E. Lamberts (ed.), *Geschiedenis van de Nederlanden* (Rijswijk, 1993) 98.

4 E. Hélin, 'Demografische ontwikkeling van de Zuidelijke Nederlanden 1500 - 1800', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* 5 (Haarlem, 1980) 175 - 176.

5 *Ibidem*.

6 Zie o.a.: Instructie van Karel V aan François van der Helst en Nicolas de Naves, [Brussel], 16 november 1516 (Brussel. Algemeen Rijksarchief [= ARAB]. *Audiëntie. Zendbrieven* [= *Aud. Zb.*], nr. 1443, s.f.): ... et y [sésd. pays de Luxembourg] frequentent plusieurs pillars, destrousseurs et robeurs de chemin, estrangiers et autres, lesquelz y prenent, robent et pillent les bons marchanz y hantans et frequentanz. Tellement, qu'ilz n'y peuvent simplement passer et rapasser pour faire leurs negocez et marchandises.

7 Weber, *op. cit.*, 45.

Betwist gezag

Op het moment van de machtsvername door Filips de Goede in 1451 balanceerde Luxemburg op het randje van de anarchie. Het zwakke gezag van de vaak afwezige hertogen en de voortdurende geldnood die hen ertoe gebracht had grote delen van en uiteindelijk zelfs het hele hertogdom te verpanden, hadden de adel een buitenproportionele macht gegeven. In deze stand, die over haar eigendommen regeerde als quasi-zelfstandige vorsten, leefde dan ook een sterke weerstand tegen de nieuwe hertogen. De geestelijkheid ontsnapte eveneens aan het gezag van de Bourgondiërs en zij bekeek de ambitieuze opvolgers met argusogen. Als derde bron van tegenstand waren er ook nog de andere troonpretendenten, waaronder de Franse koning, die vaak steun genoten van een deel van de lokale adel. Enkel onder de burgerij bestond er een factie die voor de nieuwe landsheren te vinden was, omdat zij - als enigen? - de mogelijkheden zagen die het uitgestrekte Bourgondische territorium kon bieden. De stabiliteit van een nieuwe, sterke dynastie was een doorslaggevend argument voor deze burgers.

Filips de Goede zag zich dus in de eerste plaats geconfronteerd met het probleem het vestigen van zijn macht in het hertogdom, ook nog na zijn officiële erkenning in 1451. Daarnaast diende hij te zorgen voor de modernisering van het gewest: Luxemburg was immers nog een overwegend feodaal land, waar vele ontwikkelingen die andere Nederlandse gewesten hadden doorgemaakt aan waren voorbijgegaan. De tweede opdracht hield dus de vestiging van een modern en loyaal staatsapparaat in. De financiële situatie van en in het hertogdom vertoonde vele gebreken: er was nagenoeg geen stabiel muntsysteem en de vorstelijke inkomsten waren door verregaande usurpatie en verpanding miniem. Zo beschikte de hertog over de ontvangsten van amper acht provoostschappen⁸. Economische en financiële stabilisatie was dus het derde luik van de enorme taak waarvoor de Bourgondische hertog zich geplaatst zag, wilde hij zijn nieuw bezit inschakelen in zijn plannen.

Filips was na enkele jaren er min of meer in geslaagd alle openlijke weerstand te breken, het land te stabiliseren en de fundamente te leggen voor een moderne staatsinrichting, maar na de dood van zijn zoon Karel de Stoute in 1477, barstte de bom opnieuw, heviger dan tevoren. De agressieve buitenlandse politiek had hem vele vijanden opgeleverd onder de burens van Luxemburg, die de gelegenheid te baat namen om het ontstane machtsvacuüm zoveel mogelijk op te vullen. Er dreigde trouwens niet enkel gevaar van buitenaf: ook de plaatselijke adel zag haar kans schoon om verloren posities terug in te nemen. In een zeer korte tijdsspanne zagen de opvolgers van Karel zich voor dezelfde uitdagingen geplaatst als hun voorvader. Maximiliaan van Oostenrijk slaagde na enkele jaren in deze opzet, maar het middel schoot zijn doel ver voorbij. De markies Christophe van Baden was als gouverneur met quasi onbeperkte volmachten weliswaar succesvol in het uitschakelen van de actieve weerstand van de adel, maar na enige tijd ging hij Luxemburg als een persoonlijk bezit beschouwen en weigerde hij nog gezag boven

8 P. Wynants, *Le pays duché de Luxembourg et comté de Chiny vers 1525* (Répertoires Meuse - Moselle 10; Namen, 1983) 5.

het zijne te erkennen. Hij benoemde zonder enig overleg eigen figuren op belangrijke functies en was niet geneigd gehoor te geven aan elk bevel vanuit Brussel⁹. Andere vorstelijke rechten werden met de voeten getreden: confiscatie van goederen van rebelse heren gebeurden in eigen naam.

Voor de volledigheid dient nog opgemerkt te worden dat de soevereiniteit over het Luxemburgse grondgebied niet volledig of onbetwist was. Vooreerst was er het provooostschap van Marville-Arrancy, een enclave die sinds de dertiende eeuw gemeenschappelijk gebied was met de hertogen van Bar-Lotharingen. Deze situatie bleef, met een korte onderbreking tussen 1501 en 1519, gehandhaafd tot aan de het verdrag van de Pyreneeën van 1659, toen het definitief aan Frankrijk toeviel. Verder waren er nog een aantal betwiste gebieden met het prinsbisdom Luik¹⁰ - met als voornaamste de gronden van de abdij van St.-Hubert - en de reeds lang aanslepende grensgeschillen aan de Moezel met het aartsbisdom Trier¹¹.

Moelijke omstandigheden

Op politiek gebied kan men stellen dat aan de vooravond van de emancipatie van Karel V Luxemburg een gewest was dat op de rand stond van feitelijke onafhankelijkheid van de Habsburgse kroon. De macht was grotendeels uit handen van de vorst gegleden en berustte overwegend bij de rebelse gouverneur. Bovendien bestond er al jaren een sterke weerstand onder de adel, die over haar heerlijkheden regeerde zonder al te veel rekening te houden met het centraal gezag. Op het gebied van de financiën beschikte de vorst slechts over een klein deel van de inkomsten: een groot deel daarvan was door de lokale adel, maar ook door de gouverneur, geïsurpeerd. In kerkelijke aangelegenheden had de vorst ernstige concurrentie te duchten van de buitenlandse bisschoppen die over Luxemburg gezag uitoefenden, vooral dan de prins-bisschop van Luik en de aartsbisschop van Trier. Het was voor Karel V bij het opnemen van zijn regering in de Nederlanden belangrijk om dit gewest terug onder zijn directe invloed te brengen, zeker met het oog op het strategisch belang in de op handen zijnde oorlogen met Frankrijk. Belangrijke aanzetten waren reeds gegeven door Maximiliaan van Oostenrijk, onder andere op het gebied van de domeinen en de instellingen, maar er lagen nog heel wat obstakels voor de vorstelijke macht.

9 P. Rosenfeld, *The provincial governors in the Netherlands from the minority of Charles V to the Revolt* (Doctoraatsverhandeling, Columbia University, Faculty of Policy Sciences, 1959) 202-204.

10 G. Christophe, *Histoire de la réforme protestante et de la réforme catholique au duché de Luxembourg jusqu'au milieu du XVIIe siècle* (Publications de la Section Historique de l'Institut Grand-Ducale de Luxembourg [= PSHL] 89; Luxemburg, 1975) 93.

11 Verdrag tussen Maria van Hongarije en Johannes, aartsbisschop-elect van Trier, 10 maart 1549. (Arlon. Archives de l'Etat [= AEA]. *Archives des officiers comptables* [= Off. Compt.], nr. 11, s.f.).

(On)Gedeelde macht

De Kerk

De soevereiniteitskwestie met de bisdommen zou niet zo eenvoudig geregeld worden. Het draaide hier vooral om de invloed van de kerkelijke rechtspraak en wetgeving in Luxemburg. Voor het uitoefenen van de macht in het hertogdom was het belangrijk daar zeggenschap over te hebben, omdat het gewest verdeeld was over aanvankelijk vijf, naderhand, vanaf 1559, zeven bisdommen, die niet altijd de politiek van de Habsburgers even toegedaan waren en zeker niet zouden toelaten dat aan hun autoriteit geraakt zou worden. In deze conflicten, die pas na de dood van Karel V hun hoogtepunt bereikten, beschikte de Luxemburgse zijde over twee bijzonder krachtige wapens: *het jus de non evocando* en het *placet*. Beide waren toegekend door een pauselijk indult van 15 juli 1515, en werden, hoewel niet onbetwist, goed gerespecteerd¹². Het *placet* ontwikkelde zich na verloop van tijd tot het favoriete machtsmiddel van de Provinciale Raad tegen de Kerk. Luxemburg was na enkele jaren het enige gewest waar het nog zo intensief gebruikt werd¹³. Het is trouwens opvallend hoe de Provinciale Raad in de acties aan Luxemburgse zijde, zeker tegen Trier, meer nog dan Brussel het voortouw nam. Het zou zelfs zo ver komen dat in 1565 en 1585 verschillende bisschoppen bij de centrale regering hun beklag deden over de weinig soepele houding van de Provinciale Raad¹⁴. In deze materie toonde deze instelling zich blijkbaar een goede leerling van de vorstelijke centralistische politiek.

De stadhouder

Pogingen van Margaretha van Oostenrijk in 1517 en 1519 om de macht van de rebelse stadhouder Christophe van Baden (1453-1527) te breken, waren op niets uitgedraaid. Integendeel, de situatie was ondertussen van kwaad naar erger gegaan. De gouverneur was er in geslaagd zijn zoon Philippe (1480-1533) als plaatsvervanger aan te duiden en die vertoonde nog meer autoritaire trekken als zijn vader¹⁵. Ook hij vulde vacante functies met vertrouwelingen die bezwaarlijk voorstanders van het centraal bestuur konden genoemd worden. Op economisch vlak ging hij zelfs nog een stap verder: hij stelde voor eigen rekening nieuwe tolleren in op bruggen en wegen. Deze waren zo hoog, dat ze een nefaste invloed hadden op de reeds kleine handel en transit in het land. Voorts had hij weinig of geen aandacht voor de beginnende ontbossing van het hertogdom. Het hoeft geen verdere uitleg dat het beleid van de jongere Baden op die

12 Christophe, *op. cit.*, 87; Zie ook: *Receuil d'édits, ordonnances, declarations et reglemens, concernant le duché de Luxembourg & comté de Chiny* (Luxemburg, apud André Chevalier, 1691) 15.

13 Christophe, *op. cit.*, 97.

14 Christophe, *op. cit.*, 98.

15 Wegens een grote dateringsfout in één van zijn bronnen was Neyen van mening dat Philippe van Baden het ambt van gouverneur nooit uitgeoefend heeft, een mening die niet in andere literatuur terug te vinden is. (A. Neyen, *Biographie Luxembourgeoise. Histoire des hommes distingués originaires de ce pays* (Hildesheim-New York, 1972) 36, 39).

manier nadelige gevolgen had voor de reeds kleine vorstelijke inkomsten uit Luxemburg¹⁶.

Na het overlijden van Christophe van Baden in 1527 en het overnemen van het gouverneursambt door diens andere zoon Bernard (1474-1537), vormde een aantal klachten van handelaars over onwettige confiscaties en hoge tollens de aanleiding voor het centrale bestuur om tot actie over te gaan. In Mechelen kreeg de weerspannige gouverneur een resolutie waarin hem werd bevolen alle aangeslagen goederen te restitueren en de onwettige tollens te laten verdwijnen. Belangrijker was echter de slotbepaling: [...] *et au surplus que madt. dame luy fera dresser une instruction, selon laquelle elle entend que se doibve decynavant regler et conduyre en son gouvernement* [...] ¹⁷. Bernard van Baden weigerde zich neer te leggen bij deze instructie door zich te beroepen op de voorrechten die zijn vader van Maximiliaan had gekregen. Als gevolg van het halsstarrig gedrag van de stadhouder bleef er voor Karel V in 1531 weinig anders over dan het ambt tegen een hoge prijs af te kopen ¹⁸. In de jaren daarna zou men aan Luxemburg bijna zonder uitzondering stadhouders aanwijzen uit de hoge Nederlandse adel en van dan af, te beginnen met de hertog van Aarschot, zou de gouverneur van Luxemburg een belangrijke sleutelpositie innemen in de vorstelijke politiek. De macht van de gouverneur binnen het regeringsapparaat was overigens ook door de instructies danig beperkt: elke politieke handeling was quasi onmogelijk buiten de Provinciale Raad om. Enkel in militaire aangelegenheden behield de stadhouder zijn almacht, wat gezien de constante oorlogsdreiging vanuit Frankrijk volkomen logisch en zelfs noodzakelijk was. De instructie die voor de opvolger van de markies van Baden werd opgesteld, was trouwens de eerste in zijn soort: van dan af zou elke nieuwe stadhouder in de Nederlanden met een dergelijk document aan zijn ambtsperiode beginnen.

De adel

Een bedreigde positie

In Luxemburg had de talrijke adel traditioneel een erg grote macht binnen het hertogdom. Dit was voornamelijk toe te schrijven aan het agrarische karakter van het land, waardoor grondbezit nog een belangrijke machtsfactor was en waarbij de kleine steden met hun burgerij geen partij waren voor de edelen. In tegenstelling tot vele andere gewesten was de lijfeigenschap in Luxemburg nog een belangrijk aspect van de sociale organisatie¹⁹. Door de politieke wanorde en de zwakte van het vorstelijk gezag in de vijftiende eeuw had de adel bovendien een uitermate grote zelfstandigheid kunnen

¹⁶ Rosenfeld, *op. cit.*, 202-204.

¹⁷ Resolutie van Margaretha van Oostenrijk, Mechelen, 8 september 1528. (ARAB. Aud. Zb., nr. 1446-1, s.f.): [...] *en daerenboven* [hebben wij besloten] *dat mevrouw een instructie zal laten opstellen voor hem, volgens dewelke zij verwacht dat hij er zich van nu af aan naar zal richten in zijn regering* [...]; Rosenfeld lijkt een dateringsfout te hebben gemaakt door deze instructie in 1527 te plaatsen. (Rosenfeld, *op. cit.*, 205.)

¹⁸ Rosenberg, *op. cit.*, 206.

¹⁹ Weber, *op. cit.*, 46.

bereiken, die ze niet gauw wilde afstaan²⁰. Een typisch fenomeen van de autonomie en de feodale mentaliteit van de lokale heren was de zogenaamde *Fehde*, de privé-oorlogjes die edelen onder elkaar uitvochten. Deze doken op met de regelmaat van de klok in de veertiende en de vijftiende eeuw²¹. Nog in 1529 werd de graaf van Salm door de Grote Raad van Mechelen veroordeeld tot verbanning met confiscatie van goederen, omdat hij met een legertje de stad Houffalize aangevallen en geplunderd had²².

Beetje bij beetje verloor de bevoorrechte klasse aan politieke invloed en moest ze noodgedwongen de transformatie ondergaan van een feodale naar een moderne staat. Vanaf de machtsvername door Filips de Goede kregen ze immers de concurrentie van militairen en juristen uit Bourgondië en andere gebieden²³. Bovendien werden ze, zeker in de vijftiende eeuw, in de ogen van de nieuwe landsheren als verdacht aanzien, want de tegenstand tegen de nieuwe hertogen was onder de edelen enorm groot. Tot in de eerste helft van de zestiende eeuw zou er nog weerstand bestaan onder de hogere adel²⁴. Een tweede bedreiging van hun positie werd gevormd door de verarming van de heren. Er trad een concentratie van grondgebied op in handen van een select aantal families, terwijl anderen het met steeds minder moesten stellen. Het was helemaal niet zo uitzonderlijk in die dagen dat een kasteel door meerdere edelen werd gedeeld²⁵.

'Conseil des Nobles'

Het geleidelijke verlies aan macht en invloed van de adel werd heel duidelijk in de evolutie van het *Rittergericht*, of de *Conseil des Nobles*, het costumiere gerechtshof dat een restant was van de oude curia. Het hoger beroep werd als eerste terrein prijsgegeven in 1444, toen het aan de door Filips de Goede hervormde Provinciale Raad moest worden afgestaan²⁶. In 1549 kwam er een einde aan de tot dan toe louter gewoonterechtelijke werking van het hof toen de samenstelling en de algemene werking van het hof door Karel V gereguleerd werd. Zestien jaar eerder, in 1533, was al een instructie gericht aan de *justicier des nobles*, uitgevaardigd²⁷. Een van de opvallendste bepalingen van het reglement van 1549 is dat de voorzitter van het hof, de *justicier des nobles*, zich bij zijn oordeel in de eerste plaats moest laten leiden door het geschreven recht en pas

20 A.J. Gade, *Luxemburg in the Middle Ages* (Leiden, 1951) 219.

21 M. Margue, 'La noblesse de Luxembourg au XIVe siècle', *Hémecht* 36 (1983), 340.

22 J.Th. de Smidt e.a., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen - Deel 2: 1504-1531* (Brussel, 1971) 465.

23 Margue, *art. cit.*, 339-340.

24 Wynants, *op. cit.*, 6-7.

25 Margue, *art. cit.*, 341.

26 N. Van Werveke, *Notice sur le Conseil Provincial de Luxembourg avant sa réorganisation par Charles-Quint (c. 1200 - 1531)* (Luxemburg, 1888) 6.

27 Instructie van Karel V, december 1533. (*Liste chronologique des édits et ordonnances des Pays-Bas - Règne de Charles-Quint (1506-1555)* Commission royale pour la publication des anciennes lois et ordonnances (Brussel, 1885) 384).

in tweede instantie door het costumiere²⁸. Van de *juges assessseurs* werd dit daarentegen niet verwacht, zij dienden zich bij hun beraadslagingen enkel te baseren op het gewoonterecht. Volgens het reglement was elke Luxemburgse edele verplicht deel te nemen aan de plenaire zittingen van het *Rittergericht*. Als een heer voor een derde keer afwezig was zonder geldig excuus, dan zou hij gedagvaard worden voor de vorst *pour ij attendre sa grace ou disgrace* wegens 'ongehoorzaamheid'²⁹. Een minimum van zes leden was vereist om rechtsgeldig te kunnen oordelen, tenzij een van de partijen daartegen verzet aantekende. De rangen van de *Conseil des Nobles* werden met het verstrijken van de tijd geleidelijk aan uitgedund, deels door het verminderen van het aantal leden, deels door opgelegde beperkingen in nieuwe reglementen³⁰. De bevoegdheden van het hof lagen in het rechtspreken in geschillen tussen Luxemburgse edelen en het waken over het *bien commune de la noblesse*. Het karakter van de rechtspraak moet overigens eerder in het bijleggen en regelen van de conflicten, dan in het eigenlijke vellen van oordelen gezocht worden.

'Conseil Provincial'

Een veredelde kroonraad

Net als de Staten (cf. *infra*) was de Provinciale Raad van Luxemburg gecreëerd, of beter, gereorganiseerd, door Filips de Goede in 1444. In eerste instantie was de instelling geconcipieerd als een politiek orgaan dat de gouverneur moest bijstaan in het uitoefenen van zijn functie. Het ontbreken van een procureur- en een advocaat-generaal in de aanvangsfase geeft dat aan. Vrij snel kwam er ook de taak van hoogste gerechtshof in Luxemburg bij. In beide aangelegenheden behield de gouverneur echter het laatste woord³¹. Voor deze concentratie van macht kunnen er twee redenen aangewezen worden: vooreerst het strategisch belang van het hertogdom, dat een stevig, gecentraliseerd gezag vereiste. Een belangrijk argument hiervoor is het feit dat de eerste gouverneur, Robert de Virnenbourg (1444), het recht kreeg om eigenmachtig alle vacante functies in te vullen en beschikking kreeg over alle inkomsten uit het hertogdom³². Een tweede reden was het wantrouwen dat de Bourgondiërs terecht koesterden ten opzichte van de toen nog rebelse plaatselijke adel. De edelen maakten immers tot de reorganisatie van 1531 het belangrijkste deel uit van de Raad, waarvan het aantal leden meestal op zes lag. Het nam enige tijd in beslag eer de *Conseil* evolueerde naar een soepel lopende instelling. Enerzijds was het ontbreken van enige reglementen inzake samenstelling en werking daarvoor verantwoordelijk, terwijl

28 Reglement van Karel V voor de *Siège des Nobles* van Luxemburg, Brussel, 16 februari 1549 (AEA. Off. Compt., nr. 11, s.f.).

29 *Ibidem*.

30 R. Petit, 'Les états des duché de Luxembourg et comté de Chiny', *Standen en Landen* 33 (1965), 104.

31 Van Werveke, *Conseil Provincial*, 6.

32 Van Werveke, *Conseil Provincial*, 5.

anderzijds de woelige gebeurtenissen in de laatste decennia van de vijftiende eeuw een normale ontwikkeling stremden³³.

De concentratie van macht had ook nadelen: het maakte de Raad tot een instrument in handen van de gouverneur en bovendien gaf het hem bijna onbeperkte mogelijkheden om het hertogdom in eigen naam te besturen en zich aan het centraal gezag te onttrekken. De markies van Baden maakte er handig van gebruik en benoemde gunstelingen - bijna uitsluitend edelen - op verschillende posities³⁴, wat de instelling tot een willige bondgenoot in het verwezenlijken van zijn persoonlijke aspiraties maakte.

De hervorming van 1531

De negatieve ervaringen met het gouverneurschap van de Badens waren duidelijk de aanleiding tot de hervorming van de Raad in 1531. De almacht van de gouverneur werd gefnuikt door de instelling van een *president* aan het hoofd van de *Conseil Provincial*. De gouverneur was in naam nog hoofd van de instelling, maar hij had er quasi geen invloed meer. Integendeel, door het feit dat de stadhouder door zijn instructie bijna geen politieke handeling kon stellen buiten de Raad om, had deze een sterke positie gegeven. De president moest een diploma in de rechten kunnen voorleggen, of door zijn loopbaan een zekere vertrouwdeheid met het recht kunnen aantonen³⁵. De eerste president werd Nicolas de Naves (1474/75-1546), een man die zijn sporen reeds had verdiend aan het hof in Brussel en mee de hervorming had helpen voorbereiden. Hij had tevens het voordeel dat hij min of meer Luxemburger was: zijn familie was immers afkomstig uit Marville³⁶. Verder maakten er nog drie raadsleden van adel, drie juristen en twee *conseillers sumuméraires de noble ascendance* deel uit van de Raad³⁷. Het grote aandeel van de edelen wijst nogmaals op het feit dat men in Luxemburg niet om de adel als belangrijke machtsfactor kon. Hun rol in de werking van de Raad was evenwel miniem: na verloop van tijd werd hen zelfs van bovenaf aangeraden om enkel nog op de driemaandelijks plenaire zittingen te verschijnen³⁸. De politieke bevoegdheden van het college waren de reden waarom de vorsten nooit overgegaan zijn tot het verwijderen van de adel. De rol van de juristen daarentegen nam enkel toe, zowel qua bevoegdheden als qua aantal. Tekenend hiervoor was het feit dat in de zeventiende en achttiende eeuw regelmatig nieuw geadelde juristen aangesteld werden in plaats van de oude adel.

33 Van Werveke, *Conseil Provincial*, 42-43.

34 Rosenfeld, *op. cit.*, 203.

35 R. Warlomont, 'Le Conseil de Justice du Luxembourg de 1531 à 1795', *Standen en Landen* 15 (1958), 114.

36 Ch. Aimond, *Histoire de Marville, terre-commune aux duchés de Luxembourg et Bar-Lorraine* (PSHL 76; Luxemburg, 1958) 67.

37 Warlomont, *art. cit.*, 112.

38 Warlomont, *art. cit.*, 116.

Een betrouwbare bondgenoot

In haar politieke bevoegdheden ontwikkelde de Provinciale Raad zich na 1531, in nauwe samenwerking met de gouverneur, tot een betrouwbaar instrument bij uitstek van de vorstelijke politiek. De raadslieden waakten over de strikte naleving van de ordonnanties en richtlijnen vanuit Brussel, verdedigden de belangen van de vorst³⁹ en hielden de regering op de hoogte van de gebeurtenissen in Luxemburg en haar activiteiten⁴⁰. In de correspondentie tussen beide instanties wordt soms de indruk gewekt dat de Raad zelfs sterk afhankelijk was - of zich afhankelijk maakte - van het hoger niveau en weinig actie ondernam zonder advies of expliciete goedkeuring van de landvoogdes. Christophe leidde het volgende af uit de politieke activiteit van de Raad na de reorganisatie: *La fidélité, le dévouement et la valeur des conseillers luxembourgeois fit de ce duché une des provinces les plus attachées à la grandeur des monarques espagnols*⁴¹. Dat de loyaliteit van Luxemburg enkel aan de Provinciale Raad zou te danken geweest zijn, valt nog te betwijfelen, maar ze was er zeker een belangrijke factor in.

De Staten

Oprichting

De Staten van Luxemburg waren laat een standenvergadering in de eigenlijke zin van het woord geworden. Het was pas onder de regering van Filips de Schone en Maximiliaan van Oostenrijk dat er sprake kon zijn van een geïnstitutionaliseerde samenwerking van de drie standen en de vorst⁴². De instelling was toen overigens nog relatief jong: Filips de Goede had ze in 1444 opgericht als een officieel orgaan⁴³. Daarvoor waren er wel vergaderingen geweest die er voor konden doorgaan, maar deze hadden, zowel wat betreft bevoegdheid, vertegenwoordiging als frequentie nooit een vast omlijnd kader gehad, net zo min als de naam 'états' gebruikt werd⁴⁴. Een opvallend kenmerk in de jaren kort voor en na de overname door de Bourgondiërs was dat de bevoegdheden eerder politiek dan wel financieel waren. De verschillende pretendents gebruikten de door hen samengeroepen standenvertegenwoordiging - voor zover er al dan niet reeds sprake was van Staten - immers louter als middel om hun eigen persoonlijke aspiraties vorm te geven, meer bepaald om zich te laten erkennen als wettelijke opvolger.

39 Christophe, op. cit., 97.

40 Dit blijkt uit de geraadpleegde correspondentie in het Algemeen Rijksarchief in Brussel.

41 Christophe, op. cit., 40. *De trouw, de toewijding en de sterkte van de Luxemburgse raadslieden maakten van dit hertogdom een van de provincies die het meest aan de grootsheid van de Spaanse vorsten gehecht waren.*

42 Petit, art. cit., 95.

43 Petit, art. cit., 94. De oprichtingsakte zou overigens de oudste vermelding van de benaming *trois états* in het Frans bevatten.

44 Een eerste dergelijke vergadering van edelen en de vertegenwoordigers van 15 steden vond plaats in 1336, toen zij het tweede huwelijk van hertog Jan de Blinde goedkeurden. (Petit, art. cit., 91).

De 'bevoegdheid' om de opvolgers te erkennen behielden de Staten tot aan de Franse Revolutie, net als het toezicht op de buitenlandse politiek en de defensie van het hertogdom. Net zoals in de andere gewesten had de Luxemburgse standenvergadering ook de controle op de financiën en de toekenning van de beden aan de vorst. Uit deze taak groeide na verloop een administratieve taak, die verder reikte dan het louter financiële, zoals 'openbare werken'⁴⁵.

Samenstelling

De samenstelling van de Staten werd vanaf het einde van de vijftiende eeuw, na het luwen van de binnen- en buitenlandse troebelen, min of meer vastgelegd voor de eerste en de tweede stand. De vertegenwoordiging van de derde stand varieerde, maar over het algemeen werd de dienst uitgemaakt door de zogenaamde 'onmiddellijke steden', steden die rechtstreeks afhingen van de landsheer, en niet, zoals bv. St.-Vith, Vianden of Wiltz, van een andere, lokale heer. In totaal waren er vijftien steden vertegenwoordigd in de achttiende eeuw, toen de afvaardigingen vast kwamen te liggen, m.n. Luxemburg, Aarlen, Echternach, Remich, Diekirch, Bitburg en Grevenmacher uit het Duitse kwartier, en Bastenaken, Marche-en-Famenne, Durbuy, La Roche-en-Ardenne, Chiny, Virton, Neufchâteau en Houffalize uit het Waalse kwartier⁴⁶. De opsplitsing in twee kwartieren had geen praktische gevolgen: net zoals in de andere instellingen werd in de Staten het Frans als werktal gehanteerd, hoewel tweetaligheid zeker voor de Provinciale Raad een vereiste was. Verder wogen alle steden in principe even zwaar, maar de instemming van Luxemburg als *chef-ville* was wel noodzakelijk om tot een overeenkomst te komen⁴⁷. Dat de variatie doorheen de tijd sterk kon zijn, wordt aangetoond door een - onvolledige? - convocatielijst voor de Staten-Generaal uit ca. 1464. Hierin werden voor het hertogdom Luxemburg tien steden opgenomen, waarvan er vier later verdwenen uit de Provinciale Staten⁴⁸. Grote afwezigheid in deze lijst was de stad Luxemburg, wat er eventueel op kan wijzen dat er politieke motieven meespeelden.

De eerste stand bestond uit de abten van St.-Maximin (Trier), Notre-Dame du Munster (Luxemburg), Orval en Echternach. De deken van Yvois had zitting tot 1659, toen de stad na de Vrede van de Pyreneeën door de Fransen werd aangehecht. Mogelijk werd hij toen vervangen door de prior van Houffalize, die in de loop van de zeventiende eeuw een plaats in de Staten verwierf⁴⁹. De abt van St.-Hubert, die nochtans elke keer

45 Petit, *art. cit.*, 104-105.

46 Petit, *art. cit.*, 104. Toentertijd werd in Aarlen nog het *Letzebuergisch* gesproken. Pas in de negentiende eeuw zou *Arel* geleidelijk aan *Arlon* worden.

47 *Ibidem*.

48 W. Blockmans, 'De samenstelling van de staten van de Bourgondische landsheerlijkheden omstreeks 1464', in: *Standen en Landen* 48 (1968), 109. De opgesomde steden waren Bastenaken, Aarlen, Thionville (Diedenhofen), Marville, Virton, Yvois, Marche-les-Dames, Bitburg, Marche-en-Famenne en Echternach. Of de verdeling over de kwartieren hier ook speelde - zes Waalse, vier Duitse steden -, is niet duidelijk.

49 Petit, *art. cit.*, 102. Yvois heet thans Carignan.

uitgenodigd werd, weigerde aan de vergaderingen van de standen deel te nemen, hierin aangemoedigd door de prins-bisschop van Luik. De oorzaak daarvan lag in de kwestie van de soevereiniteit over het grondgebied van de abdij. Als de abt op de standenvergaderingen verscheen, dan was dat omwille van de gronden die de abdij bezat in het hertogdom, en niet omdat de abdij deel zou uitmaken van het Luxemburgse territorium. De weigering werd door de overheid van het hertogdom niet bepaald in dank afgenomen en gaf een enkele keer zelfs aanleiding tot bittere conflicten tussen beide partijen, waarbij geprobeerd werd om de abten onder dwang tot deelname aan de Staten te bewegen. Pas in de tweede helft van de achttiende eeuw kwam aan deze situatie een einde. Tot op zekere hoogte gold dezelfde situatie voor de abten van Stavelot-Malmédy, hoewel deze dubbelabdij niet echt tot het Luxemburgse grondgebied behoorde. De aanwezigheid van het buitenlandse St.-Maximin laat zich verklaren door het recht van bescherming dat de Luxemburgse hertogen uitoefenden over deze abdij⁵⁰.

Voor de adel kwamen de heren in aanmerking die een hoge justitie uitoefenden of edelen *estans de l'ancienne chevalerie résidans dans la province*.

Buitenstaanders

De Staten van Luxemburg beschouwden hun land als *ein separiertes furstenthumb* ten opzichte van de rest van de Nederlanden en gaven het nog tot in 1667 dezelfde status als de Franche-Comté. Om die reden werden slechts zelden vertegenwoordigers naar de vergaderingen van de Staten-Generaal gestuurd, zelfs niet in de woelige jaren zeventig van de zestiende eeuw. Enkel in 1549 en 1555 was dit het geval, respectievelijk bij de aanvaarding van Filips II als opvolger en de troonsafstand van diens vader. Bij die gelegenheden eisten de Luxemburgse afgevaardigden wel apart te zetelen van de andere gewesten, en hadden, of claimden, ze het recht de eed rechtstaand en in het Duits af te leggen. In 1600 en 1632 verschenen ze enkel op de eerste zitting, om het bedeverzoek van de aartshertogen te ontvangen, waarover ze dan afzonderlijk onderhandelingen voerden⁵¹.

Policie - Justicie - Gracie

'Policie'

Alvorens over te gaan tot het bespreken van de vorstelijke wetgeving is het interessant even in te gaan op het *avis van de Receuil d'édits, declarations et reglemens, concernant le duché de Luxembourg & comté de Chiny*, uitgegeven in 1691 te Luxemburg door André Chevalier. Dat *avis* gaf namelijk een beknopte *status quaestionis* van het recht van het hertogdom en gaf dus tevens aan wat men toen als rechtsbronnen beschouwde. Het belangrijkste aspect daarvan werd op dat moment gevormd door het door de vorst

50 Petit, *art. cit.*, 102-103.

51 Petit, *art. cit.*, 107-108. Op de Staten-Generaal van 1576 waren Luxemburgse vertegenwoordigers aanwezig, maar zij kwamen enkel om de vrijlating van hun gouverneur, graaf van Mansfelt, te bepleiten, en namen geen deel aan de vergaderingen.

uitgevaardigde geschreven recht, hoewel het soms te weinig gekend was omdat er - tot dan toe - geen overzichtswerken voorhanden waren. Als tweede rechtsbron wordt het gewoonterecht van het land genoemd, maar dat was aan het eind van de zeventiende eeuw blijkbaar niet meer zo vanzelfsprekend want enige verheldering door *quelque sçavant homme* was wenselijk volgens de auteur. In derde instantie verschenen de arresten van de Grote Raad van Mechelen en de vonnissen van de *Conseil de Luxembourg*, of de Provinciale Raad. Tot slot was er nog het Parlement van Metz, waarvan de auteur verwachtte dat het in de toekomst ook nog wetgeving zou voorzien. Dit parlement werd uiteraard opgenomen voor de gebieden die enige jaren tevoren overgegaan waren naar de Franse kroon.

Het aantal plakكاتen dat enkel voor het hertogdom Luxemburg en het graafschap Chiny werd uitgevaardigd was niet bijzonder groot. Opvallend, maar niet verrassend, is dat ze voor 1531 eerder uitzondering dan regel waren. Het aantal ordonnanties bleef ook daarna nog steeds bescheiden in aantal, maar vertoonde wel de tendens om met het verstrijken van de jaren toe te nemen, hetgeen kan wijzen op een toenemende integratie van Luxemburg. De invloed van de opeenvolgende oorlogen met Frankrijk op de uitvaardiging van de plakكاتen lijkt, in tegenstelling tot de rechtspraak, vrij klein.

De onderwerpen zijn niet zo verschillend van wat in andere gewesten gevonden wordt en weerspiegelen voor een groot deel de binnenlandse en buitenlandse evoluties die Luxemburg onderging in die jaren. Naar inhoud kan men een viertal groepen onderscheiden. Een eerste categorie zijn de ordonnanties die betrekking hebben op de instellingen en het bestuur. Na het verdwijnen van de markies van Baden uit de functie van stadhouder werd het Luxemburgse regeringssysteem hervormd: hier is vooral de ordonnantie van 19 november 1531 die de samenstelling en de werking van de Provinciale Raad reorganiseerde. Opvallend daarin is dat deze weinig algemene bepalingen bevatte⁵², wat er misschien op kan wijzen dat ze op relatief korte tijd opgesteld was om onmiddellijk over een vervangend kader te beschikken voor de gouverneur.

Een ander element dat in die richting wijst, is het feit dat er twee jaar later een aanvullend edict werd uitgevaardigd⁵³. Ook het reglement voor de *Conseil des Nobles* van 1549 is hier te noemen⁵⁴. Als tweede, weinig homogene groep zijn de ordonnanties in verband met de economie te onderscheiden: dit houdt verband met het feit dat de koninklijke financiën in Luxemburg een zorgenkind waren. Getuige daarvan is het edict van 23 juni 1538, dat onder andere een halt wil stellen aan het wanbeheer van sommige heren over koninklijke *gaigières* (sic!)⁵⁵. Onder deze categorie zijn ook de bepalingen in

52 Warlomont, *art. cit.*, 118.

53 Edict van Karel V, Brussel, 11 september 1532. (*Liste chronologique*, 190).

54 Reglement van Karel V voor de *Siège des Nobles* van Luxemburg, Brussel, 16 februari 1549. (AEA. *Off. Compt.*, nr. 11, s.f.).

55 *Receuil d'édits*, 53.

verband met de handel onder te brengen, in het bijzonder de ordonnantie die de uitvoer van graan en vee verbood en die tot drie keer toe verlengd werd.

In derde instantie zijn er de plakaten die verband houden met de oorlog tegen de Fransen. Hier betreft het vaak heel specifieke bepalingen zonder een algemeen karakter, zoals een ordonnantie die de heropbouw van vernielde huizen beveelt⁵⁶. Tot slot kunnen nog de beschikkingen in verband met de ketterij aangeduid worden. Hierin valt op dat men in Luxemburg reeds vroeg en vrij actief tegen het protestantisme optrad. Vooral vanuit Brussel werd de Provinciale Raad van zeer dichtbij opgevolgd inzake de uitvaardiging en de controle van de ketterplakaten. De reden hiervoor is dat de nieuwe opvattingen relatief goed gedijden in de zuidelijke grensgebieden, de regio die juist van strategisch levensbelang was voor de verdediging van het hertogdom⁵⁷. De Luxemburgse protestanten werden immers beschouwd als potentiële bondgenoten van Frankrijk, waar de Hugenoten tot in de hoogste echelons een sterke positie innamen. De nauwe samenwerking van de Raad en de centrale regering was overigens tekenend voor het hele proces van de uitvaardiging van de ordonnanties, in gelijk welke materie.

'Justicie'

Op het gerechtelijk gebied functioneerde de Provinciale Raad sinds haar reorganisatie in 1444 als hoogste instelling van het hertogdom. Hoger beroep was enkel nog mogelijk bij de Grote Raad van Mechelen. Er bestond in Luxemburg geen sterke gewoonte om voor hoger beroep naar Mechelen te gaan: in de periode 1515-1555 kunnen 163 behandelde zaken geteld worden, wat neerkomt op 4 à 5 gemiddeld per jaar⁵⁸. De grote afstand is daarvan waarschijnlijk een belangrijke oorzaak, naast het dunbevolkte, agrarische karakter van het hertogdom. Wat echter onmiddellijk opvalt als men de aantallen vergelijkt, is de relatief grote fluctuatie in de cijfers. Een belangrijke verklaring daarvoor zijn de verschillende oorlogen met Frankrijk, waarbij soms delen van het hertogdom bezet werden door vijandelijke troepen. Ondanks tijdelijke terugvallen kan men zien dat steeds meer en meer geprocedeerd werd voor de Grote Raad, die blijkbaar op een groeiend, maar nog steeds uiterst bescheiden vertrouwen kon rekenen. Het overgrote deel van de dossiers bestaat uit beroepszaken, op twee na tegen vonnissen van de Provinciale Raad van Luxemburg. In amper één geval is er sprake van *omnisso medio*: beide partijen hadden in dat geval echter geen andere keus, omdat de *Conseil Provincial* door de bezetting van Luxemburg niet in staat was geweest een oordeel te vellen. Dit wijst er op dat wat betreft hoger beroep de Provinciale Raad de meest aangewezen instelling was.

56 Ordonnantie van Karel V, Brugge, 10 december 1551 (*Liste chronologique*, 346).

57 Christophe, *op. cit.*, 39-40.

58 De gegevens over de Luxemburgse zaken voor de Grote Raad in deze paragraaf zijn gebaseerd op: J.Th. de Smidt e.a., *Chronologische lijsten van de geëxtendeerde sententiën berustende in het archief van de Grote Raad van Mechelen*. (Brussel, 1971-1987) dln. 2-5.

Inzake eerste aanleg genoot de Grote Raad van Mechelen niet zoveel vertrouwen, in dezelfde periode waren er amper 34, of minder dan één per jaar gemiddeld. Wat bij de frequentie van deze processen opvalt, is dat ze vooral opduiken in tijden van oorlog, m.a.w. op momenten dat de normale rechtsgang in Luxemburg verstoord was of dreigde verstoord te worden.

Wat betreft de willige condemnaties was Luxemburg volledig *quantité négligable* in Mechelen: in veertig jaar tijd werden amper drie overeenkomsten voor de Grote Raad geregistreerd. In de mate dat de beroepszaken voor de Grote Raad van Mechelen representatief waren voor die in eerste aanleg voor de *Conseil Provincial*, is het mogelijk over het werkteerrein van dit hof een tweetal kenmerken aan te wijzen. Ten eerste dat het vooral om civiele zaken gaat: betwistingen van eigendom, van erfenissen, cijnsen en dergelijke meer. Dit kan, gezien het hoofdzakelijk agrarisch karakter van het gewest, niet echt verbazen.

Ten tweede dat er vooral door de burgerij geprocedeerd werd en minder door de adel. Hier speelde ongetwijfeld de invloed van het *Rittergericht*. Er lijkt echter onder een bepaalde groep een mentaliteit ontstaan te zijn die zich op gerechtelijk gebied tot de vorstelijke instellingen richtte, want het merendeel van zaken die in hoger beroep gingen in Mechelen, waren in eerste aanleg voor de Provinciale Raad gekomen, dus een *omisso medio* van het lokale niveau. Tot slot kan misschien nog de opmerking gemaakt worden dat procederen waarschijnlijk geen 'gewoonte' was, want volgens de Florentijn Guicciardini vertoonden de Luxemburgers *une peur salutaire des procès*⁵⁹.

'Gracie'

Een beperkt fenomeen

De veronderstelling, dat de mensen in overwegend agrarische gebieden geen boodschap hadden aan vorstelijke rechtspraak of gratieverlening, lijkt op te gaan voor Luxemburg. De heuristiek voor dit artikel leverde slechts één, onrechtstreekse verwijzing op naar een gratieverlening in een strafzaak tegen een plaatselijke heer die een oude vrouw die hij er van verdacht heks te zijn, zou hebben omgebracht. Het lijkt dus aannemelijk dat men in Luxemburg nog geneigd was, zeker op het platteland, zich te verlaten op de gewoonterechtelijke dorpschepenen en compositie.

Neemt men gracie ruimer, als elke uitzondering op de norm door de vorst verleend of uitgevoerd, dan zijn een tweetal vormen vertegenwoordigd. Onlosmakelijk verbonden met de nooit afwezige oorlog zijn er relatief veel *sauvegardes* terug te vinden. Deze werden meestal verleend na een rekwest van de betrokken bevolking, die zich om verschillende redenen tot de vorst kon richten. Een regelmatig terugkerend verzoek is dat om bijstand of vrijstelling van beden na de vernieling van de stad, zoals de inwoners van Virton in 1545⁶⁰. De Luxemburgse bevolking bleek goed op de hoogte te zijn van mogelijkheden

⁵⁹ Weber, *op. cit.*, 46.

⁶⁰ Remonstrantie van de stad Virton, 21 september 1545. (ARAB. *Audiëntie* [= *Aud.*], nr. 1657 F, s.f.).

die deze vorm van vorstelijke gratieverlening kon bieden. Een opvallende vorm van dit soort gratie waren de neutraliteitsverklaringen in tijden van oorlog. Deze vrijbrieven werden verleend aan de steden en streken die aan de grens gelegen waren. Vooral het uiterst kwetsbare gebied van Marville-Arrancy - het was een enclave - is op die manier buiten bijna alle gevechten gehouden. Het gebeurde soms dat een stad, een gebied of zelfs een heel gewest buiten het hertogdom van de vorst bijzondere bescherming of een neutraliteitsverklaring kreeg, zoals het hertogdom Bar-Lotharingen in 1551⁶¹.

Vorstelijke bemiddeling

Een bijzondere vorm van vorstelijke interventie die echter moeilijk bij de 'gracie' onder te brengen valt, is de bemiddeling in langlopende zaken. Een goed gedocumenteerd voorbeeld is dat van het aanslepende geschil tussen de graven van Wied-Neuenahr, erfgenamen van de Rodemachers⁶², en de kinderen van Bernard van Baden. De zaak draaide om de heerlijkheid Rodemack die door Christophe van Baden geconfisqueerd was wegens rebellie. Het geschil was in een impasse geraakt omdat beide partijen een vonnis in hun voordeel hadden van verschillende rechtbanken: Wied - Neuenahr van de *Conseil des Nobles*, en Baden van het *Reichskammergericht*⁶³. Door bemiddeling van de landvoogdes, werd na heel wat briefwisseling besloten om beide vonnissen door de Geheime Raad te laten vernietigen en de zaak voor de Grote Raad in te leiden, die er uiteindelijk op 18 december 1542 een oordeel over velde⁶⁴. Een ander conflict dat door interventie van de landvoogdes werd beslecht, was dat tussen het aartsbisdom Trier en de Provinciale Raad, waarbij het draaide om de grenzen in het Moezel - Saargebied. Na enige correspondentie tussen beide centrale en de gewestelijke instellingen, kwam een einde aan het langdurig conflict door een verdrag tussen Maria van Hongarije en de bisschop-elect⁶⁵. In geen van beide gevallen blijkt uit de correspondentie echter dat het om een werkelijk bewuste politiek ging van het centrale bestuur om in deze conflicten tussen te komen, dus is er weinig reden aan te nemen dat deze interventies werkelijk tot het vorstelijk beleid behoorden.

61 Aïmond, *op. cit.*, 59.

62 A. Atten, 'Rodemachers letzte Fehde - Hintergründe und Streifreiten einer Burgbelagerung (21.5. - 8.7.1483)', *Hémecht* 38 (1986), 11.

63 Brief van Philibert en Ernest van Baden, 14 mei 1529. (ARAB. *Aud. Zb.*, 1446/1, s.f.).

64 De Smidt, *op. cit.*, dl. 3, 77.

65 AEA. *Off. Compt.*, nr. 11, s.f.; Reeds in de twaalfde eeuw was er sprake van grensgeschillen met Trier, waarbij de keizer diende tussen te komen. (R. Petit, 'La formation du pays de Luxembourg. A propos d' un livre récent', in: *Standen en Landen* 5 (1953), 114).

Economie

Domeinen

Herstel en verval

De jaren 1500-1520, en later de jaren '30, werden gekenmerkt door het systematisch opnieuw in vorstelijke handen brengen van de Luxemburgse domeinen⁶⁶. Het grootste probleem in verband met die domeinen was dat een groot deel van de opbrengsten door de jaren heen verpand waren aan of geïsurpeerd waren door verschillende lokale heren, waarbij de kroon werd gespannen door de landvoogd⁶⁷. De situatie was in sommige gevallen dermate uit de hand gelopen, dat men zelfs niet meer exact wist welke heer nu welk domein in handen had: een edict van 1538 beval immers dat elke edele de regering op de hoogte moest brengen, welke lenen van de vorst hij in handen had⁶⁸.

De reden van de vorstelijke politiek lag niet zozeer in de zorg om het financiële belang, hoewel het, gezien de hoge oorlogskosten, een belangrijk element was. De opbrengsten van de domeinen voor de vorst vertoonden een dalende tendens, wat, rekening houdend met het agrarisch karakter van Luxemburg, voor een groot deel aan het (wan)beheer van de lokale heren te wijten was⁶⁹. Velen onder hen, die vaak ook provoost of ontvanger van een proosdij waren, kwamen er niet of nauwelijks toe hun bijdragen (op tijd) te betalen. Vanuit Brussel werd er dan ook vaak op deze situatie gewezen. Een sprekend voorbeeld is dat van Boudewijn van Barbançon, provoost en ontvanger van Chiny, die in 1551 door de landvoogdes op de vingers werd getikt omdat hij sinds 1548 niet meer betaald had⁷⁰.

De voornaamste reden van deze systematische politiek lag zowel op het politieke als het militaire vlak. De heerlijkheden waar de vorst zich in de eerste plaats op concentreerde waren die aan de grenzen, van enorm strategisch belang in de oorlogen met Frankrijk. Door het terug onder de kroon brengen van deze gebieden schakelde men bovendien de machtigste heren uit, die voornamelijk daar hun thuisbasis hadden. Het gaat hier o.a. om de families De La Marck, Nassau en Manderscheid, die overigens veelal van buiten het hertogdom afkomstig waren. Hun macht dankten zij voor een groot deel aan de strategische ligging van hun territoria aan de grenzen, wat hen toeliet een evenwichtspolitik te voeren tussen Luxemburg en de rivaliserende bureu, of deze tegen elkaar uit te spelen⁷¹. Door hen uit te schakelen was men voor de verdediging van het hertogdom bovendien niet meer afhankelijk van deze nogal wispelturige edelen⁷². Het

66 Wynants, *op. cit.*, 5.

67 Rosenfeld, *op. cit.*, 203.

68 Edict van Karel V, Brussel, 23 juni 1538. (*Recueil d'édits*, 53).

69 Edict van Karel V, Brussel, 13 juni 1538 (*Recueil d'édits*, 53): ' [...] de manière (sic!) que les rentes, revenus, fours, moulins & autres droits en plusieurs lieux sont fort diminuez & amoindris en valeur annuel; [...] '.

70 Memoire van Maria van Hongarije, [Brussel], juni 1551. (ARAB. Aud., nr. 1657/F, s.f.).

71 Margue, *art. cit.*, 340. Deze drie heren werden resp. in 1518, 1539 en 1545-'46 terug in het gareel gebracht, of uitgeschakeld, zoals De La Marck. (Wynants, *op. cit.*, 5 - 6.)

72 Wynants, *op. cit.*, 6.

spreekt voor zich dat dit een positief gevolg had voor de macht en de invloed van de vorst in Luxemburg. Een andere aanwijzing van het belang dat gehecht werd aan het grensgebied is te vinden in een edict uitgevaardigd in Den Haag op 27 augustus 1539, waarin de verkoop van gronden en heerlijkheden aan buitenlandse heren werd verboden⁷³.

Aan de andere kant dwong het steeds groter wordende geldgebrek de vorsten - Karel V, maar meer nog Filips II - om, net zoals hun voorgangers, over te gaan tot het verkopen of verpanden van heerlijkheden. Conform aan de belangen van Luxemburg werden hiervoor meer naar het 'binnenland' gelegen en minder strategische gebieden in aanmerking genomen, zoals Durbuy en Agimont⁷⁴.

Nieuwe inkomsten

Vanaf het einde van de veertiende eeuw werd in Luxemburg een belangrijke nieuwe bron van inkomsten gevonden in de commerciële exploitatie van de uitgestrekte wouden en de daarmee verbonden ijzerindustrie. Hoewel aanvankelijk zeer bescheiden, zag men zeker vanaf de jaren 1530 de mogelijkheden die deze natuurlijke bron kon bieden. De centrale regering maakte van dan af ook werk van het invoeren van een gecommercialiseerde bosbouw⁷⁵. Daarnaast waakte men er vanuit Brussel over dat de bossen niet aan roofbouw werden blootgesteld, om de bron van inkomsten lopend te houden. Veel heren of ontvangers van de verschillende *prevôtés* keken immers niet verder dan het onmiddellijke gewin, zonder enige visie op langere termijn, of verwaarloosden hun functie. Nog vaker gebeurde het dat de plaatselijke *sergents des domaines* zelf actief of betrokken waren in de ijzerindustrie, wat dan onvermijdelijk tot belangenvermenging leidde⁷⁶. Op het hoogste niveau liet de medewerking echter ook te wensen over: gouverneur van Baden trad immers niet op tegen de ontbossing⁷⁷. Tekenend voor de toegenomen interesse vanuit Brussel en interessant voor historisch onderzoek vandaag is het verslag over de toestand en de mogelijkheden van de Luxemburgse wouden dat een zekere Odot Viron in het midden van de zestiende eeuw op last van de centrale regering opstelde. Ondanks verschillende wenken in dat rapport zou het nog tot 1617 duren eer er een algemene ordonnantie uitgevaardigd werd voor de bosbouw⁷⁸.

73 *Recueil d'édits*, 56.

74 Wynants, *op. cit.*, 7.

75 C. Billen, 'De la forêt domestique à la forêt commerciale: les bois du Luxembourg avant l'ordonnance des archiducs (1617)', P. Dostert (ed.), *Le Luxembourg en Lotharingie - Mélanges Paul Margue / Luxemburg im Lotharingischen Raum - Festschrift Paul Margue* (Luxemburg, 1993) 43 - 65.

76 Billen, *art. cit.*, 59.

77 Rosenfeld, *op. cit.*, 204.

78 Billen, *art. cit.*, 62.

Beden

In de periode 1515-1555, kunnen amper negen bedes voor het hertogdom Luxemburg geteld worden, m.n. in 1516, 1521⁷⁹, 1525, 1526, 1528, 1531, 1537⁸⁰, 1540⁸¹ en 1552⁸². Er moet nog een tiende geweest zijn kort voor 1552, want de Staten vragen de spreiding van de betalingen van die bede om de nieuwe, van 20000 gulden te kunnen betalen⁸³. Het kleine aantal is deels te verklaren door een gebrek aan bronnenmateriaal, deels door de 'structurele' armoede van het gewest en deels door de oorlogsomstandigheden. Vooral dit laatste element zorgde er voor dat de toestand in Luxemburg vaak van die aard dat het quasi onmogelijk was bedes te vragen, enerzijds door het niet of amper functioneren van de instellingen, zoals tijdens de Franse bezettingen van 1542-1545, anderzijds door de diepe ellende door de verwoestingen op grote schaal. Dit blijkt ook uit brieven van Maria van Hongarije aan haar broer Karel V over de oorlogshandelingen in het hertogdom⁸⁴. Het is overigens niet helemaal zeker dat men in 1526 verder raakte dan de toekenning op papier en dat deze bede ooit daadwerkelijk geheven is⁸⁵.

Er bestond in Luxemburg geen stelsel van jaarlijkse bedes: het betreft bijna zonder uitzondering eenmalige bedes, waarin in veruit de meeste gevallen geen op voorhand vastgestelde som toegekend werd door de Staten. Het ging dan om haardbelastingen, waarbij men hooguit uitging van een voorlopige schatting, zoals in 1526, toen men hoopte 16000 pond op te brengen⁸⁶. Enkel voor de eerste bede, die van 1516, werden 25000 Rijns gulden toegekend aan de vorst, bij wijze van *don de joyeuse entrée*⁸⁷. Voor de andere toegekende bedes werd viermaal, in 1526, 1528, 1531⁸⁸ en 1540⁸⁹, een haardtelling georganiseerd. Dit had tot gevolg dat de afhandeling van de bedes soms uitermate lang aansloopte, omdat de haardtellingen weliswaar onder de hoede van de Staten gebeurden, maar in de praktijk nog steeds moesten gedaan worden door de lokale heren of stadsbesturen, die niet altijd even gewillig of ijverig waren. Waarschijnlijk om die reden werd ze in 1540 uitgevoerd door een speciaal daartoe aangestelde commissie van de Provinciale Raad. Daarenboven gold de verdraging ook voor de betaling van de vastgestelde bedragen op het niveau van de provoostschappen, zodat het soms jaren

79 Aimond, *op. cit.*, 57.

80 J. Grob en J. Vannérus, *Dénombrements des feux des duché de Luxembourg et comté de Chiny* (Brussel, 1921) 184-190.

81 M. Bourguignon, 'Le président Jean Keck (c. 1504 - 1569)', *Biographie nationale du pays de Luxembourg depuis ses origines jusqu'à nos jours* (Luxemburg, 1971) dl. 19, 10.

82 Brief [van gouverneur Mansfelt], Luxemburg, 7 februari 1552. (ARAB. Aud., nr. 1657 F, s.f.).
83 *Ibidem*.

84 L.V.G. Gorter-Van Royen, *Maria van Hongarije, regentes der Nederlanden. Een politieke analyse op basis van haar regentschapsordonnanties en haar correspondentie met Karel V* (Hilversum, 1995) 265.

85 Grob en Vannérus, *op. cit.*, 187.

86 Grob en Vannérus, *op. cit.*, 186.

87 Grob en Vannérus, *op. cit.*, 191.

88 Grob en Vannérus, *op. cit.*, 190.

89 N. Van Werveke, *Kulturgeschichte des Luxemburger Landes* (Luxemburg, 1924) dl. 1, 103.

duurde eer het geld kon overgemaakt worden aan de ontvanger-generaal. Het ontvangststelsel op het niveau van de *prevôts* werd overigens door Filips de Goede ingevoerd⁹⁰. Over de effectieve opbrengsten van de bedden is weinig bekend, maar gezien de situatie in het hertogdom en het aandeel van Luxemburg in de totaliteit, kunnen deze nooit echt hoog geweest zijn. Ondanks de precaire situatie van het land werden er slechts zelden bedden geweigerd door de Staten, wat niet inhield dat men routinematig of zonder voorwaarden overging tot de toekenning. Net zoals in de Franche-Comté weigerde men bijdragen te doen voor uitgaven buiten het hertogdom, zoals in 1516⁹¹. Voor de binnenlandse uitgaven werden vaak bemerkingen toegevoegd, zelden betrof het echte 'eisen' waarover onderhandeld moest worden. Zonder uitzondering gaven alle aanvragen voor bedden militaire kosten als reden op, maar het was zeker niet zo dat al het geld daar ook daadwerkelijk voor gebruikt werd. In veel gevallen was het slechts een argument om geld los te krijgen, iets waarvan de Staten ook van op de hoogte waren. Zo maakten zij bijvoorbeeld in 1526 de bemerking dat men de opbrengst van de bedden bestemd om de garnizoenen aan de grenzen van het hertogdom te betalen, maar beter zou gebruiken om daar effectief een garnizoen te legeren⁹². Dat het belang van Luxemburg voor de centrale overheid eerder in het militaire dan het financiële lag, wordt verder nog aangetoond dat in verschillende privileges vrijstelling van bedden werd verleend in ruil voor militaire beschikbaarheid van de bevolking en / of het onderhouden van vestingwerken op rekening van de lokale gemeenschap⁹³.

De bedden van 1516 vormde een uitzondering op het beschreven patroon, in die zin dat de Staten de vraag om viermaal 12000 gulden weigerden, maar wel bereid waren om de 25000 gulden af te staan dat nodig was voor de terugkoop van Damvillers, Chauvency, Virton en de helft van het condominium Marville-Arrancy, die door Filips de Schone in 1501 aan de hertog van Lotharingen verpand waren⁹⁴. De terugkoop werd drie jaar later effectief afgesloten.

Besluit

Wat valt er nu uit deze resultaten te besluiten over de graad van centralisatie aan het eind van zijn regering? In tegenstelling van wat men zou kunnen verwachten en wat vaak zonder meer aangenomen wordt, was de graad van centralisatie na de uitschakeling of het buiten spel zetten van de concurrerende machten nog relatief hoog. De nuance moet wel onmiddellijk gemaakt worden dat deze vooral van bovenaf bewerkstelligd en

90 Gade, *op. cit.*, 219.

91 Grob en Vannérus, *op. cit.*, 190.

92 Grob en Vannérus, *op. cit.*, 186-187.

93 Zie o.a.: Bevestiging van de privileges van La Roche-en-Ardenne, Mechelen, 30 juni 1530. (AEA. *Off. Compt.*, nr. 11, s.f.). Bevestiging van de privileges van de meierij Rondu, 12 augustus 1530 (*Liste chronologique*, 180).

94 Grob en Vannérus, *op. cit.*, 190-191; Aïmond, *op. cit.*, 54. De som van 25000 gulden was reeds in 1501 vastgesteld in een overeenkomst afgesloten te Middelburg, maar de transactie was toen echter wegens geldgebrek niet doorggegaan. (Wynants, *op. cit.*, 4.)

voornamelijk op het politiek niveau bestond. Het centrale bestuur had er immers vanuit strategisch oogpunt baat bij de Luxemburgse zaken van nabij te kunnen opvolgen en eventueel snel te interveniëren. Gezien de grote afstand en de isolatie van het gewest, speelden de Provinciale Raad, bijzonder voor de politieke aangelegenheden, en de stadhouder, op het militaire vlak, daarin een sleutelrol. Als scharnierjaar in deze ontwikkeling kan zonder meer 1531 aangeduid worden, het jaar waarin de politieke zeggenschap van de vorst in grote mate hersteld werd door het verwijderen van de onwillige stadhouder. Bij deze gelegenheid werd het betrouwbare tweespan stadhouder - Provinciale Raad gecreëerd, dat het centrum van de politieke integratie werd. Op het gebied van de financiën manifesteerde de vorstelijke invloed zich ook, vooral in het opnieuw bijeen brengen van de domeinen en heel manifest in de ontwikkeling van de commerciële bosbouw.

In omgekeerde richting, van het hertogdom naar de centrale regering toe, blijkt deze integratie veel kleiner, of bijna onbestaande te zijn. De voornaamste redenen hiervoor kunnen gezocht worden in de isolatie en het agrarisch karakter van het gewest. Op gerechtelijk gebied zijn er aanwijzingen dat de lokale instellingen belangrijk bleven. Aanzetten tot integratie zijn evenwel - voornamelijk bij de burgerij - op bescheiden schaal aanwezig, onder andere in het vertrouwen dat de Provinciale Raad als hoger beroepshof kreeg. Hoewel er dus een voedingsbodem aanwezig was, bleven de grootste hinderpalen voor de centralisatie van Luxemburg, zowel onder keizer Karel als daarna, het sterk dunbevolkt en agrarisch karakter van het gewest en de remmende rol van de aanslepende oorlogen, paradoxaal genoeg de voornaamste motivering van de vorstelijke politiek.

Jasmijn Bovendeert

Rooms of autonoom?

De Ierse kerk in negentiende-eeuwse geschiedschrijving over de
Middeleeuwen

'Of Ireland, I know nothing, and while I am writing the decline of a great empire, I have not leisure to attempt to the affairs of a remote and petty kingdom'. - *Edward Gibbon*

Ierland is een vergeten eiland. Erin ligt in een uithoek van Europa, overschaduwd door haar grote zuster Britannica. In de stralende aanwezigheid van dit land met haar imposante geschiedenis en veelgeprezen cultuur verbleekt Ierland enigszins. Nog steeds. In de Middeleeuwen lag Ierland natuurlijk helemaal aan de rand van de wereld. Voorbij dit eiland lag de onmetelijke oceaan en wat daarachter lag, wist niemand. Ierland lag daar stilletjes, vaak verborgen in de mist, het laatste baken van menselijke bewoning in onbekende wateren.

In de geschiedschrijving wordt Ierland vaak overgeslagen, of behandeld als appendix van Engeland. In dat opzicht lijkt Ierland op de Middeleeuwen: een vergeten regio zoals de Middeleeuwen een vergeten tijdperk is. Zoals Ierland altijd in de schaduw van Engeland staat, zo werden de Middeleeuwen vergeten in de luister van de klassieke Oudheid en het wederkerende licht daarvan in de Renaissance. Lang werden de Middeleeuwen het liefst overgeslagen, de tijd van Europa's machteloosheid en onbeschaving, waar men liever niet meer aan herinnerd wenste te worden.¹

In de negentiende eeuw echter, kreeg men langzaam weer belangstelling voor dat verguisde tijdperk. Sterker zelfs, naast de Oudheid begonnen ook de Middeleeuwen als ideaal tijdperk op te komen. De studie van deze occupatie met de Middeleeuwen in latere tijden is in deze eeuw zelfs een apart onderzoeksveld binnen de Middeleeuwse geschiedenis geworden: receptie-geschiedenis van de Middeleeuwen.

In *Mittelalterrezeption* stelt Jürgen Kühnel dat receptie van de Middeleeuwen een typisch fenomeen van de negentiende en de twintigste eeuw is.² Maar deze twee eeuwen verschillen wel sterk in de benadering van de tijd tussen 500 en 1500. Tegenwoordig bestaat een directe verbondenheid met het Middeleeuwse verleden niet meer. Voor de twintigste eeuw zijn de Middeleeuwen wezenlijk vreemd, fundamenteel anders. Belangstelling voor dit tijdperk neemt de vorm aan van esthetiek, iets waarvan zonder verplichtingen genoten kan worden, maar in het geheel geen raakvlakken heeft met het heden.

1 P.G.J.M. Raedts, *Toerisme in de tijd? Over het nut van Middeleeuwse geschiedenis* (Oratie Nijmegen 8 september 1995).

2 Jürgen Kühnel, 'Produktive Mittelalterrezeption. Fragmentarische Beobachtungen, Notizen und Thesen' in: Irene von Burg (e.a.), *Mittelalterrezeption IV: Medien. Politik. Ideologie, Ökonomie* (Göppingen 1991) 433.

De belangstelling voor de Middeleeuwen in de negentiende eeuw had een heel andere vorm. De visie op de Middeleeuwen werd ingepast in een aantal aspecten van het denken van die eeuw. Zo had de Romantiek grote invloed op de manier waarop de Middeleeuwen beschouwd werden. Er was geen sprake van de esthetische distantie uit onze eeuw; integendeel, romantici hechtten grote waarde aan continuïteit tussen heden en verleden, aan zaken die organisch gegroeid waren. De negentiende eeuw had afschuw van breuken en schokken in de ontwikkeling. Een ander aspect van de Romantiek was de waardering en idealisering van de natuur, van natuurlijkheid. In de negentiende-eeuwse romantische receptie van de Middeleeuwen stond de mens dan ook dicht bij de natuur en was nog niet bedorven door de rede waaraan de Verlichting zoveel waarde ging hechten. Deze receptie was verbonden met interesse in de natuur, het primitieve en het bovennatuurlijke, had grote waardering voor het organische, het vreugdevolle en het creatieve. De mens zat nog niet in een rationalistisch keurslijf, maar kon zich ten volle uitleven. Primitivisme stond voor zuiverheid, natuurlijkheid en gold als ideaal.

De Middeleeuwen bleken echter breed toepasbaar. Voor sommigen stonden zij niet voor ongebreidelde energie, maar juist voor orde en regelmaat. De chaos en terreur die deze gebeurtenissen eerst in Frankrijk en daarna in de rest van Europa met zich hadden meegebracht, joegen velen schrik aan. In de negentiende eeuw barstte de wereld uit haar voegen en veranderingen volgden elkaar razendsnel op. Dit alles deed mensen terug verlangen naar een tijd waarin de wereld nog ordelijk en overzichtelijk was. De Middeleeuwen vervulden deze *dream of order*. Dit tijdperk bood de duidelijke sociale verbanden van het feodalisme onder het alom gerespecteerde gezag van vorst en kerk. De Middeleeuwen werden geromantiseerd als tijdperk van eenvoudig geloof en loyaliteit.³

Een ander kenmerk van de Romantiek is de opkomst van het nationalisme. Dit is in vele opzichten verbonden met de meer algemene tendens van de Romantiek zoals ik hierboven geschetst heb, maar ik wil het even apart benadrukken. In de negentiende eeuw gaan Europese landen op zoek naar hun identiteit, naar waar ze voor staan, naar hun basis. En die wordt gevonden in het verleden. Of liever, die wordt in het verleden aangebracht. Via de historie wordt een bepaalde afkomst gecreëerd, een gezamenlijke stamvader geschapen, een heroïsche oorlog of een lange wijsgerige traditie: iets waarop iedere inwoner trots kon zijn. De oorsprong van dergelijke identiteitsbepalende tradities werden dikwijls in de Middeleeuwen gevonden. Het continuïteitsideaal is in dit motief overduidelijk. Maar ook het primitivisme: de tradities van een land werden bij voorkeur gevonden onder de eenvoudige, pure landlieden die de ware geest van een natie vertegenwoordigden.

De Middeleeuwen boden (en bieden nog steeds) een grote rijkdom aan projectiemogelijkheden: men zoekt én vindt er onder andere het andere, het moderne, het christelijk-kerkelijk, het standen-monarchistische, het nationale, het universele, de duistere en de verlichte Middeleeuwen. Het tijdperk is romantisch verheerlijkt en

³ Deze visie op de Middeleeuwen is onderzocht in: Alice Chandler, *A Dream of Order. The Medieval Ideal in the Nineteenth Century* (London 1970).

intellectueel veracht, het is idealistisch, apologetisch, verklarend en mystificerend benaderd. Kortom, alle denkbare vormen van open, verborgen, bewuste of onreflecterende identificatie met, projectie of manipulatie van de Middeleeuwen zijn mogelijk.⁴ Een bijzonder goed voorbeeld van de brede toepasbaarheid die de Middeleeuwen bieden is de figuur van Jeanne d'Arc. Voor de romantici was zij het eenvoudige boerenmeisje, verbonden met de natuur én met een bovennatuurlijk trekje: zij hoorde immers stemmen. Voor de nationalisten werd zij het symbool van Frankrijk, voor de royalisten eveneens, maar wel in de rol van een voorvechtster van de troon, voor de katholieken een heilige, voor intellectuelen als George Benard Shaw een *witty* vrijdenker in een wereld die in de duisternis van het katholicisme gehuld was.

Tenslotte vond in de negentiende eeuw een meer algemene ontwikkeling plaats die invloed had op de manier waarop de geschiedschrijver voortaan de pen ter hand zou nemen: de opkomst van de wetenschappelijke geschiedschrijving. Daarbij wordt in de eerste plaats altijd aan Leopold von Ranke gedacht, wiens methoden inderdaad zorgden voor een ommekeer in de manier waarop historisch geïnteresseerden, die zich voortaan historici noemden en aan universiteiten opgeleid werden, historisch onderzoek zouden doen. Maar de negentiende eeuw kende ook een andere ontwikkeling die minstens zo bepalend voor de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving was: de opkomst van het historisch besef. Daarvan zijn de nodige definities in omloop, maar hier doel ik specifiek op het besef dat het heden wezenlijk verschilt van het verleden. In plaats van *historia magistrae vitae* werd het verleden ervaren zonder dat het directe relevantie voor het heden heeft. Dat veranderde de opvatting van de geschiedenis. Het heden volgde niet langer eenvoudigweg en onveranderlijk op het verleden. Deze verandering in de geschiedopvatting wordt gezien als cruciaal voor de ontwikkeling van de geschiedenis als wetenschap.

Nu kan men argumenteren dat de nadruk van de negentiende eeuw op continuïteit, en het door de eeuwen heen organisch gegroeide, dit historisch besef juist tegensprekt. Maar deze nadruk op continuïteit en herbeleving van het verleden is een poging om de geslagen kloof tussen heden en verleden weer enigszins te dichten. Juist de nadruk op verbondenheid tussen heden en verleden is een teken van breukbesef. Als men werkelijk geen verschil ervoer tussen heden en verleden was het immers ook niet nodig om zeer expliciet uit te gaan van een verbinding tussen beide. Omdat men vervreemding ervoer bij de bestudering van het verleden voerde Ranke zijn *ahnend verstehen* op. In de eeuwen daarvoor was dat altijd als vanzelfsprekend aangenomen.

Voor mijn onderzoek heb ik me vooral gericht op de vraag in hoeverre de drie bovengenoemde kenmerken ook in de Ierse negentiende-eeuwse visie op de Middeleeuwen naar voren kwamen. Voor de bestudering van de negentiende-eeuwse visie op de Middeleeuwen ben ik uitgegaan van een tiental bronnen. Het betreft hier studies die kerkhistorisch van aard zijn of die in ieder geval ruime aandacht besteden aan de

4 Rolf Köhn, 'Was ist und soll eine Geschichte der Mittelalterrezeption? Thesen eines Historikers' in: Von Burg, *Mittelalterrezeption* 411.

ontwikkelingen binnen de Ierse kerk gedurende de Middeleeuwen. Deze werken zijn van zowel katholieke als protestantse auteurs en hun verschijningsdata zijn verdeeld over de hele eeuw.⁵

Waarom Ierland? De vraag naar het nationalisme in Ierse geschiedschrijving van die tijd leek mij gerechtigd omdat Ierland zich juist in deze tijd gaat streven naar een onafhankelijk bestuur (*Home Rule*). In hoeverre wordt de geschiedenis van de Ierse Middeleeuwen hiervoor ingezet? Daarnaast wil ik aandacht besteden aan de meer romantische aspecten van deze geschiedschrijving: in hoeverre wordt het natuurlijke, het primitieve verheerlijkt? Is het organische een waarde? Ierland leek mij hiervoor een interessante casus vanwege zijn Keltische verleden. In de negentiende eeuw werden Ierland én Engeland namelijk overspoeld door een golf van enthousiasme voor het Keltische verleden van de eilanden.⁶ Keltische mystiek, legenden, de *fairies* passen precies in het romantische straatje van nationale tradities, natuurlijkheid, primitiviteit en continuïteit. Tenslotte wil ik ingaan op het wetenschappelijke gehalte van deze geschiedschrijving. Romantische geschiedschrijving en nationalistische geschiedopvattingen zijn in onze ogen blokkades voor wetenschappelijk verantwoorde geschiedschrijving. Hoe werd dat in de negentiende eeuw ervaren?

Het was ondoenlijk om de visie op de Middeleeuwen te onderzoeken, en daarom heb ik besloten mij te beperken tot de visie op de Ierse kerk die in deze werken naar voren komt. Religie was in het Ierland van de negentiende eeuw een heet hangijzer en was nauw verbonden met de groeiende weerstand tegen de Engelse overheersing van Ierland. Er was echter geen sprake van een simpel katholiek anti-Engelse front en hun protestantse, pro-Engelse tegenstanders. Vooral de hogere katholieke geestelijkheid was fel gekant tegen opstandigheid van hun katholieke kudde. Alle aards gezag kwam van God, dus ook het Engelse, en een goed katholiek diende zich daarnaar te schikken. En er waren jonge, romantische nationalisten van protestantse huize, die los van Engeland

5 In chronologische volgorde gaat het om de volgende geschiedwerken: John Lanigan, *An Ecclesiastical History of Ireland from the Introduction of Christianity among the Irish to the beginning of the Thirteenth Century in that Country to the Year MDCCCXXIX* (Dublin 1822); Thomas Moore, *The History of Ireland commencing with the earliest period to the Great Expedition against Scotland in 1545* (herdruk Philadelphia 1843; oorspr. London 1835-1837); M.J. Brennan, *An Ecclesiastical History of Ireland from the Introduction of Christianity in that Country to the Year MDCCCXXIX [1829]* (2e druk; Dublin 1864; oorspr. Dublin 1840); Thomas Flanagan, *A Manuel of British and Irish History; illustrated with numerous maps, engravings and statistical, chronological and genealogical tables* (London-Dublin 1851); James Henthorn Todd, *St. Patrick, Apostle of Ireland. A Memoir of his Life and Mission* (Dublin 1864); James Godkin, *Ireland and her Churches* (London 1867); George T. Stokes, *Ireland and the Celtic Church. The history of Ireland from St. Patrick to the English Conquest in 1172* (herdruk New York 1907; oorspr. druk 1886) en *Ireland and the Anglo-Norman Church* (London 1889); Thomas Olden, *The Church of Ireland* (London 1892); John Healy, *The Life and Writings of St. Patrick* (Dublin 1905); J.B. Bury, *The Life of St. Patrick and his Place in History* (New York 1905).

6 Jeanne Sheehy, *The Rediscovery of Ireland's Past: the Celtic Revival 1830-1930* (London 1980).

wilden. Bovendien wilde ik uitgaan van wetenschappelijke geschiedschrijving, en aan dit criterium bleken deze tien kerkgeschiedenissen te voldoen.

Stand van onderzoek

Er is nog weinig onderzoek gedaan naar de manier waarop Ierse historici het verleden van hun land ter hand hebben genomen. Joep Leerssen heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar de manier waarop Ierse fictie omgaat met het verleden, maar geschiedschrijving uit die periode komt niet ter sprake.⁷ Daarnaast concludeert hij in zijn artikel 'Het nationaal verhaal. Nationaal historisch besef en narratieve geschiedschrijving in Ierland' uit 1995, dat er in de negentiende eeuwse Ierse historiografie een heel vage grens bestond tussen geschiedschrijving en fictie. Tot die conclusie komt hij na onderzoek van een aantal populaire, romantisch-nationalistische geschiedwerken, waarin de leesbaarheid belangrijker was dan de feiten. Deze werken hebben dan ook vaker de titel *Story of Ireland* dan dat er sprake is van *history*.⁸

Jacqueline Hill gaf in *Past and Present* een overzicht van de tendensen in de Ierse geschiedschrijving, maar ging daarbij maar tot 1812. Volgens Hill hield de Ierse geschiedschrijving vast aan een tijdloos, repeterend raamwerk, waarin gebeurtenissen uit het verleden werden ingepast in lopende politieke controversen, terwijl de Engelse geschiedschrijving vanaf eind achttiende eeuw steeds meer het concept van vooruitgang in de geschiedenis ging aanhangen. Er werd veel nadruk gelegd op de onafhankelijkheid van deze cultuur van Rome, maar aan de andere kant werd dit Keltische christendom ook als de integrerende factor van alle Britse eilanden beschouwd. Daarnaast waren na 1700 ook de Ierse katholieken een offensief gestart om zichzelf te rehabiliteren. In het midden van de achttiende eeuw werd er een consensus bereikt over het verloop van de Ierse geschiedenis: er was een grootse heidense cultuur geweest met een dichtersklasse en een stabiel bestuur, waardoor een opmerkelijke bloei van het christendom tot stand kwam, echter onafhankelijk van Rome of andere buitenlandse invloeden. Ierland stond in deze periode bekend om haar vroomheid en geleerdheid. Deze beschaving werd ondergraven door een serie van invasies, met name door die van de Engelsen. Deze lieten namelijk de macht van Rome toe in de Ierse Kerk en staat. De vrijheid van de Ieren werd aangetast en er ontstond een kloof tussen de oude, Keltische en de nieuwe Anglo-Ieren. Met de *Glorious Revolution* en de verspreiding van de Verlichting kwam meer begrip tussen de diverse bevolkingsgroepen. Dit leidde uiteindelijk tot een versoepeling van de *Penal Laws*, de erkenning van het Ierse parlement en andere politieke vrijheden.

Dit geschiedbeeld was dus zeker niet tijdloos, beweert Hill. Typisch voor de Verlichting was de nadruk op de waarde van vrijheid en een ordelijk bestuur. Deze geschiedopvatting zette, aldus Hill echter niet door vanwege ontwikkelingen buiten

7 Joep Leerssen, *Remembrance and imagination: patterns in the historical and literary representation of Ireland in the nineteenth century* (Cork 1996).

8 Joep Leerssen, 'Het nationale verhaal. Nationaal historisch besef en narratieve geschiedschrijving in Ierland' in: *Theoretische geschiedenis* 22 (1995) 459-471.

Ierland. Schotland en Engeland begonnen zich dat Keltische verleden van Ierland toe te eigenen, en wel op een zeer anti-katholieke wijze. Bovendien, met de Unie tussen Engeland, Schotland en Ierland in het vooruitzicht was hen er veel aan gelegen de verschillende delen ervan zo gelijkwaardig mogelijk voor te stellen.

In 1801 beweert de Ierse historicus Richard Musgrave dat de Ierse katholieken met hun minachting voor wetten en orde en hun voorkeur voor rebellie en geweld een apart soort zijn. Wat de geschiedenis van Ierland vooral leerde, was dat er geen veiligheid, vrijheid of religieuze tolerantie kon bestaan in Ierland tenzij onder protestantse en dus Engelse leiding. De katholieke intellectuelen zagen dat heel anders. Zij hadden het beeld van het Ierse volk dat wetten gehoorzaamde, loyaal en tolerant was en zich onderscheidde door hun oeroude Roomse religie. Ook het feit dat de katholieken altijd verdragen hadden wat hen werd aangedaan, was een reden voor trots. Kortom, in Ierland identificeerden zowel katholieken als protestanten hun eigen Kerk met de 'nationale' religie, en claimden beide de bewaarders van de vrijheid te zijn.⁹

Iemand die ons wel de negentiende eeuw binnenleidt, is Donald MacCartney. Hoewel zijn artikel uit de jaren vijftig dateert, is het de enige bijdrage die enigszins aansluit op mijn onderzoek. Vandaar dat het niet kan ontbreken. In zijn artikel 'The Writing of History in Ireland 1800-30' gaat hij vooral in op een aantal thema's die erg populair waren in de Ierse geschiedschrijving aan het begin van de negentiende eeuw. Het onderzoek van die tijd, zo beweert MacCartney, is weinig origineel, de onderwerpen evenmin. Het is voornamelijk herhaling van achttiende-eeuwse thema's. Er wordt wel vooruitgang geboekt op het gebied van de topografie, de wetsgeschiedenis en de oude geschiedenis van Ierland, getuige *The Antiquities of Ireland* van Edward Ledwich, dat in 1790 voor het eerst verscheen, en een mengeling is van verlicht scepticisme en historisch romanticisme.¹⁰ Er komt steeds meer aandacht voor het gebruik van originele documenten, steeds meer bronnen verschijnen vertaald en geannoteerd in druk. Katholieken hadden veel aandacht voor het antieke (Middeleeuwse) Ierland, de glorie van het *Insula sanctorum et doctorum*. Protestanten zagen deze tijd in het geheel niet als een gevierde era, ook omdat ze dan het risico liepen beschouwd te worden als anti-unionisten en voorstanders van de katholieke emancipatie in Ierland. Deze historici zagen geschiedenis namelijk niet los van de politiek. Alle partijen waren het erover eens dat het doel van de geschiedenis het leren van politieke lessen moest zijn. Contemporaine politieke onderwerpen werden weerspiegeld in de geschiedenis en de interpretatie van het verleden had veel invloed op het politieke bedrijf.¹¹

Wat de Middeleeuwen betreft, die waren voornamelijk in handen van katholieke en *native* auteurs, die de antieke glorie en grootsheid van het Middeleeuwse Ierland

9 Jacqueline R. Hill, 'Popery and Protestantism, Civil and Religious Liberty: The Disputed Lessons of Irish History 1690-1812' in: *Past and Present* 118 (1988) 96-129.

10 Donald MacCartney, 'The Writing of History in Ireland, 1800-30' in: *Irish Historical Studies* vol. 10, no. 40 (Sept. 1957) 347-349.

11 *ibidem*, 351-353.

bezongen, in een tijd dat de rest van de wereld *was engulfed in a primordial mist of ignorance*.¹² Een verleden dat een pijnlijk contrast met het heden vormde. Vooral Thomas Moore, wiens geschiedwerk in het onderstaande ook aan bod zal komen, maar met name bekend van zijn *Irish Melodies* uit 1817, cultiveerde dat beeld van *ancient splendour - present misery*, een mengeling van romantische nostalgie en gepassioneerde contemporaine politieke interesse.¹³

Eeuwig katholiek of van oudsher onafhankelijk?

Uit de bestudeerde werken komen grofweg twee visies op de Ierse kerk naar voren, die vaak verband houden met de religieuze achtergrond van de auteurs. Het overkoepelende thema dat in alle werken terugkomt, is de positie van de Ierse kerk in de Middeleeuwen. Was de Ierse kerk onafhankelijk van Rome? Edward Ledwich beweerde in 1791 immers van wel, en dat leidde hij af uit de vele van Rome afwijkende gebruiken die de Ierse kerk kende, zoals de paasdatum, de tonsuur, de grote hoeveelheid bisschoppen die losstonden van diocesen, en hun erfopvolging. De gewoonten van de Ierse kerk waren allesbehalve Romeins.¹⁴

De katholieke schrijvers bestreden dat ten stelligste. Zij beschouwden de Ierse kerk als onveranderlijk katholiek. Ze heeft vanaf de vroegste eeuwen in verbinding gestaan met Rome en die verbinding duurt tot heden voort. De Ierse kerk in de Middeleeuwen is een voorloper van de katholieke kerk in Ierland in de negentiende eeuw. De afwijkingen van de leer van Rome die de protestantse auteurs constateerden, worden door de katholieke auteurs meestal ontkend, of, als het bronnenmateriaal heel overtuigend is, gebagatelliseerd. Dan beweerden katholieke auteurs dat het hier gebruiken betreft die hoewel afwijkend niet in strijd zijn met de (negentiende-eeuwse) katholieke leer, of de kern van het geloof niet rakend en daarom niet zo van belang. Herhaaldelijk wordt beweerd dat eventuele afwijkingen in discipline de eenheid van het geloof niet aantastte. Afwijkende gebruiken van de Ierse kerk doen zo dus niets af van de katholiciteit ervan. Zowel John Lanigan, Thomas Moore en M.J. Brennan propageren het beeld van een met Rome verbonden Ierse kerk in de Middeleeuwen.

In dit licht wordt bijvoorbeeld ook druk de vraag bediscussieerd of St. Patrick, de legendarische missionaris die Ierland tot het christendom bekeerde, de opdracht daartoe van Rome kreeg. Volgens de protestantse auteurs handelde St. Patrick op eigen initiatief en daarmee kwam in Ierland een christelijke kerk tot stand die nooit in verbinding met Rome gestaan had. Patrick rept in zijn *memoires* niet over een opdracht van Rome.

¹² *ibidem*, 259.

¹³ *ibidem*, 359-360

¹⁴ Het Engels gebruikt hier de term *Roman*, dat zowel te vertalen valt met 'Rooms' als met 'Romeins'. Voor de vroege Middeleeuwen in de aanduiding 'Rooms' een anachronisme. Het is een term uit de negentiende eeuw, de tijd waaruit deze werken stammen. Het is hier dus niet te achterhalen of ze inderdaad 'Romeins' bedoelden, of dat ze het wel degelijk over 'Rooms' hadden en zo continuïteit impliceerden tussen het Middeleeuwse verleden en het negentiende-eeuwse heden.

Omdat die er niet was, beweren de protestantse auteurs. Omdat die vanzelfsprekend was, aldus de katholieke schrijvers. Zo beweert John Healy, aartsbisschop van Tuam in zijn *Life and Writings of St. Patrick* (1905) dat 'iedereen wel wist' dat Patrick deze opdracht van Rome had gekregen en dat het dus niet nodig was dat nog eens te vermelden. Volgens de katholieken kreeg Patrick die opdracht wel degelijk van de paus en bekeerde hij Ierland dus ook volgens de leer van Rome.

Voor de protestantse auteurs staat vast dat de Ierse kerk altijd onafhankelijk van Rome is geweest en zich weinig heeft aangetrokken van de gebruiken van de continentale kerk. Het meeste bronnenmateriaal, zoals dat door hen gepresenteerd wordt, onderschrijft die opvatting ook. Afwijkingen en misstanden binnen de Ierse kerk worden daarin uitvoerig beschreven. De protestantse schrijvers propageren vooral die onafhankelijkheid van de Ierse kerk. In *St. Patrick, Apostle of Ireland* van James H. Todd is de Ierse kerk zeer zeker niet Romeins. Maar wat deze dan wel is, daarover blijft de lezer enigszins in het duister tasten. Ik heb de indruk dat volgens Todd de Ierse kerk niet zozeer niet katholiek was als wel niet goed katholiek. Daarvan getuigen de talloze afwijkende gebruiken van de Ierse kerk. Dat wil echter niet zeggen dat de kerk dus protestants was. Todd gaat namelijk niet uit van een continuïteit tussen de Ierse kerk in de Middeleeuwen en de protestantse kerk van de negentiende eeuw. Todd besteedt veel aandacht aan het beschrijven van de afwijkingen van de Ierse kerk van de leer van Rome. Echter, zo benadrukt hij, ketter was die Ierse kerk niet.

James Godkin verwerpt in zijn *Ireland and her Churches* (1867) een verbondenheid tussen de Ierse kerk en Rome in de Middeleeuwen. Maar hij ziet de Middeleeuwse Ierse kerk evenmin als een voorloper van de *Established Church* in het Ierland van de negentiende eeuw. In navolging van Todd benadrukt Godkin de verschillen tussen de Middeleeuwse en negentiende-eeuwse praktijken. Volgens George Stokes (*Ireland and the Celtic Church* uit 1886 en *Ireland and the Anglo-Norman Church* van 1889) was de Ierse kerk niet katholiek, noch protestants. De kerk was vooral onbeschaafd en kende vele onregelmatigheden. Eenheid in ritueel was ver te zoeken. Stokes ziet de Ierse kerk als deel van een grotere Keltische kerk. Door de twaalfde-eeuwse Malachias werd de discipline van Rome ingevoerd, en bij de synode van Cashel van 1172 werden de Engelse rituelen geïntroduceerd. Stokes ging er blijkbaar van uit dat de discipline van Rome en die van Engeland van elkaar verschilden. Stokes kan wellicht beschouwd worden als een aanhanger van de zogenaamde *via media*, die in negentiende-eeuws Engeland opgang deed en waarbij een ononderbroken traditie de meeste waarde had. De Anglicaanse kerk werd beschouwd als de gulden middenweg tussen protestantisme en katholicisme, het goede van beide stromingen in zich verenigend, maar zonder de excessen die deze religies als uitersten kenmerkten. De Engelse kerk was een voortzetting van het katholicisme en de ontwikkeling van de kerk kende derhalve geen breuk met de Reformatie.¹⁵ Negentiende-eeuwers hielden ook niet van breuken in een organische ontwikkelingsgang. Stokes heeft er daarnaast ook geen enkel belang bij de Ierse kerk als protestants

¹⁵ Rosemary O'Day, *The Debate on the English Reformation* (London 1986) 98-100.

voor te stellen, want trots is hij niet op Erin. Dat is wel vreemd, omdat hij wel aangegeven heeft zijn geschiedwerken geschreven te hebben om de 'patriottische' trots op Ierland te doen toenemen.

Voor Thomas Olden was de Ierse kerk een nationale kerk, met 'organisch' gegroeide gewoontes door haar unieke situatie. Ierland had immers nooit deel uitgemaakt van het Romeinse rijk, en had altijd los van Rome en onafhankelijk van Engeland gefunctioneerd. De Ierse kerk was dus zeker niet katholiek te noemen. Misbruiken ontstonden pas door het contact met andere kerken. Olden is wel degelijk trots op Ierland en een 'natuurlijk' protestantisme dat hij de Ierse kerk toeschrijft, doet die trots alleen nog maar toenemen. Olden heeft veel meer met de Ieren op dan de katholieke Healy, die de indruk geeft boven het volk te staan. Hij maakt enkele afkeurende opmerkingen over de Ieren, maar over de Ierse kerk heeft hij niets dan lof. Deze Ierse Middeleeuwse kerk was onveranderlijk katholiek, was dat altijd al geweest en zou dat altijd blijven. Dat weet iedereen, zo beargumenteert hij.

J.B. Bury, die later in zijn leven het beroemde *The Idea of Progress* (1932) schreef, heeft zich eerder ook in de Ierse Middeleeuwen verdiept. In zijn *Life of St. Patrick* uit 1905 gaat hij de synthese aan. Eigenlijk bewandelt hij de gulden middenweg door wat betreft de Ierse Middeleeuwse kerk niet in termen van katholieke of protestantse kenmerken te spreken. Bij Bury speelt (naar eigen zeggen) religie geen rol. Hij noemt de Ierse kerk niet katholiek of protestants, maar beschouwt deze in al haar eigenheid. De kenmerken van deze kerk zijn evenmin 'katholiek' of 'protestants'. Ze zouden hoogstens als typisch Iers getypeerd kunnen worden, en dan niet in de betekenis van passend bij de Ierse volksaard, maar als alleen in Ierland voorkomend.

Kortom, volgens de katholieken is de Ierse kerk vanaf het prilste begin katholiek geweest zoals ze dat ook in de negentiende eeuw is. De protestantse auteurs benadrukken het feit dat de Ierse kerk altijd onafhankelijk geweest is. Zij beweren echter *niet* dat die kerk protestants was of zelfs maar protestantse trekken had. Haar *onafhankelijkheid* wordt gevierd. Voor de protestanten vertegenwoordigt deze autonome Ierse kerk de Ierse vrijheid. De ware vrijheid van de Ierse kerk lag in haar zelfstandig functioneren, los van Rome. Voor Moore, Brenan en Lanigan is vrijheid het behoren tot de kerk van Rome. Volgens Moore bevordert deze kerk de ware vrijheid ('*civil and public liberty*¹⁶).

Onbeschaafde Kelten

In de negentiende eeuw werden de Schotten als het cultuurvolk bij uitstek beschouwd. Hun primitivisme stond voor natuurlijkheid en zuiverheid. In principe waren de Ieren natuurlijk een loot van dezelfde Keltische stam. Maar een dergelijke voorkeur voor het primitieve valt de Ieren in de hier bestudeerde werken niet ten deel. Er is geen enkele waardering voor de Keltische wortels van de Ieren. Zij worden niet beschouwd als edele wilden, maar als woeste barbaren. Keltisch heeft hier niet de romantische echo die het

¹⁶ Moore, 227.

heden ten dage heeft, waarbij het beelden oproept van mystiek, sprookjes en legenden. In deze tien negentiende-eeuwse studies staat Keltisch wel voor primitiviteit, maar dat wordt niet positief gewaardeerd. Primitivisme wordt niet verbonden met natuurlijkheid, maar met onbeschaving. En in deze studies is juist beschaving de waarde. Dat is ook wat de katholieke auteurs benadrukken: dat tijdens de vroege Middeleeuwen in Ierland een beschaving bloeide terwijl de rest van Europa zuchtte onder de volksverhuizingen en de invallen van de Noormannen. De vroege Middeleeuwen worden niet vanwege de primitiviteit vereerd, maar vanwege de beschaving. De katholieke auteurs beschrijven een paradijselijk Ierland waar de hele bevolking zielsgelukkig binnen kloostermuren zit te bidden en te studeren.

De protestantse auteurs spreken wel over primitiviteit, maar dat wordt dan niet positief gewaardeerd. Zij hekelen de heidense gebruiken die tot ver in de Middeleeuwen in Ierland bleven voorkomen. In hun ogen werd Ierland pas werkelijk beschaafd na de invasie van de Engelsen in de twaalfde eeuw. Godkin gaat uit van primitieve Ierse boertjes die al eeuwenlang dezelfde cultuur hebben, in dit geval een half-christelijk, halfheidens geloof. Maar waardering voor hun cultuur spreekt niet uit zijn beschrijvingen. Er is eerder sprake van het tegenovergestelde: wilde, onbeschaafde Ieren met een onbeheerst temperament, een maar half ontwikkeld geloof en rare rituelen. De uitzondering hier is Thomas Olden in zijn *The Church of Ireland* (1892). In tegenstelling tot de rest van de protestantse auteurs, die de tijd van *Insula sanctorum et docturum* met een paar woorden afdoen, besteedt Olden ruime aandacht aan deze glorie tijd. Hij beschrijft enthousiast hoe de net bekeerde Ieren scholen stichtten die al snel vanuit heel Europa studenten trokken. Hij bespreekt eveneens de vele missie-activiteiten die de Ieren ontplooiden richting het Europese vasteland. Hij vindt de Ierse missie een unieke prestatie, hoewel het niet zozeer een gevolg was van de diepgewortelde vroomheid van de Ieren, maar eerder van hun onstuimige natuur.¹⁷ Maar beschaving is hier het sleutelwoord, niet primitiviteit.

De romantische waarde van continuïteit komt wel veelvuldig naar voren. De katholieke 'partij' legt er de nadruk op dat de Ieren sinds de Middeleeuwen niet bijzonder veranderd zijn. Ze waren toen goed katholiek en zijn nog steeds gehoorzaam aan Rome. Al voor dat de Ieren bekeerd werden, waren grote delen van het land bekend met het christendom. Vandaar dat de overgang tot het christendom in Ierland heel soepel verloopt. Thomas Moore ziet het zo: 'While, in all other countries, the introduction of Christianity has been the slow work of time, has been resisted by either government or people, and seldom affected without a lavish effusion of blood; in Ireland, on the contrary, by the influence of one humble but zealous missionary, and with little previous preparation of the soil by other hands, Christianity burst forth, at the first ray of apostolic light, and, with the sudden ripeness of a nothern summer, at once covered the whole land.'¹⁸

¹⁷ Thomas Olden, *The Church of Ireland* (London 1892) 71-72, 108.

¹⁸ Moore, 110.

Uit de katholieke werken komt de eeuwige katholiciteit van de Ieren naar voren. Dat is de natuurlijke bestemming van de Ieren. De protestantse auteurs gaan daarentegen uit van een kerk die zich eeuwenlang onafhankelijk heeft opgesteld en zich met name aan Rome niets gelegen liet liggen. De natuurlijke kerk van Ierland is onafhankelijk. Zowel de protestanten als de katholieken plaatsen de Ierse kerk in een lange traditie: de katholieke in een van oudsher katholieke, de protestante in een van Rome onafhankelijke. De negentiende-eeuwse waarde van continuïteit is dus wel degelijk thema in deze studies.

Nationalisme en religie verknoopt

John MacCartney beweerde in zijn artikel dat contemporaine politieke onderwerpen weerspiegeld werden in de Ierse geschiedschrijving van de negentiende eeuw. Dat geldt, op het werk van Godkin na, echter niet voor 'mijn' auteurs.

Wat de katholieke auteurs betreft, ondanks het feit dat de katholieken in de negentiende eeuw los willen van Engeland, grijpen zij om die strijd te legitimeren niet terug op een onafhankelijk Middeleeuws Ierland en dito kerk. Integendeel, zij benadrukken de continuïteit van het katholieke geloof. Zij zijn eerst katholiek, de Ierse identiteit komt pas op de tweede plaats. Uit Thomas Moores beschrijvingen blijkt een zekere trots op zijn land en op de mensen die zo recht-door-zee zijn en de leer van St. Patrick zo puur mogelijk wilden houden. Maar ook bij hem is de Ierse kerk katholiek en altijd al geweest. Dat geldt ook voor M.D. Brenan. In diens *An Ecclesiastical History of Ireland* zijn Ierland en katholicisme vanzelfsprekend verbonden. Het Iers-zijn impliceert vroomheid en dat impliceert katholicisme.

De protestanten leggen de nadruk op de onafhankelijkheid van de Ierse kerk en beweren dat er geen continuïteit was tussen het middeleeuwse christendom in Ierland en de katholieke kerk van de negentiende eeuw. Betekent de nadruk op de onafhankelijkheid van de Ierse kerk dat deze protestantse auteurs los van Engeland willen? Todd is niet echt positief over het Engelse beleid in Ierland na de invasie. Dat geldt ook voor Olden. Stokes lijkt echter te vinden dat Ierland de bevoogding van het veel beschaafdere Engeland nodig heeft. Dergelijke mogelijke verwijzingen naar het heden zijn echter zeldzaam. Hoezeer religie en politiek ook verknoopt waren in de Ierse strijd om onafhankelijkheid van Engeland, in deze geschiedwerken wordt daarnaar niet verwezen. Het verleden wordt althans niet expliciet ten dienste van het heden ingezet. De auteurs trekken hun betogen zelden door naar de strijd om een onafhankelijk Ierland in hun eigen eeuw.

De nationalistische tendensen zoals Joep Leerssen die in zijn studie van populaire negentiende-eeuwse geschiedwerken constateerde, zijn in de door mij bestudeerde geschiedwerken niet aanwezig. De kerk vormt het middelpunt van de discussies. Dat ligt natuurlijk tot op zekere hoogte voor de hand omdat het hier kerkgeschiedenissen betreft, maar voor negentiende-eeuwse geschiedschrijving vind ik het niettemin opvallend.

Uit de werken blijkt meestal wel een zekere trots op Ierland en zijn prestaties uit het verleden. Bij de katholieke auteurs is dit 'nationalisme' vaak onontwarbaar vermengd

met een katholieke identiteit. Ze zijn trots op de *religieuze* prestaties van de Ieren uit het verleden. Bij de protestantse auteurs ligt de zaak vaak nog wat complexer, omdat hun gevoelens over Ierland zich vaak verhouden tot hun sentimenten over Engeland. Zo respecteren zij de '*restless genius*' van de Ieren, hun energie, hun standvastigheid, hun onafhankelijkheid, hun weerstaan van pauselijke invloed en in die zin ook de authentieke gebruiken van de Ierse kerk. Maar deze eigenschappen worden ook negatief gewaardeerd, en dan is er sprake van koppige Kelten, van recalcitrante barbaren en zijn de afwijkingen van de Ierse kerk dwalingen. De gevoelens voor Engeland zijn ook ambivalent. Enerzijds zijn de Engelsen de beschavers van Ierland, die een eenduidige kerkdiscipline invoerden en bijgeloof uitroelden. Anderzijds hebben alle auteurs ook de nodige kritiek op het beleid van de Engelsen in het veroverde Ierland, dat zij als zeer onrechtvaardig beschouwen. Bij alle protestantse auteurs is sprake van een combinatie van deze positieve en negatieve waardering van beide landen, hoewel het per auteur verschilt welk sentiment overheerst. Zo benadrukt Stokes vooral Ierlands onbeschaving, hekelt Todd de Engelse gedragingen in Ierland en prijst Olden de Ierse onafhankelijkheid. Maar ook Stokes is niet volledig negatief over de Ieren.

Wetenschappelijkheid

Daarnaast is het ook de moeite waard even een blik te werpen op het wetenschappelijk gehalte van de werken. Hoe ontwikkelt zich de visie op de Ierse kerk in de Middeleeuwen door de eeuw heen, ongeacht de 'kleur' van de auteurs? In het algemeen gesproken worden de werken naarmate de eeuw vordert steeds kritischer en genuanceerder. Lanigans werk dient voornamelijk om de studie van Edward Ledwich te ontcrachten. Daarbij maakt Lanigan veel gebruik van bronnenmateriaal en in die zin is hij heel wetenschappelijk bezig. Maar als zijn bronnen zijn stelling weerleggen, verwerpt hij deze bronnen na ze uitgebreid ter sprake te hebben gebracht. Aanvankelijk zwakt hij de ernst van een bepaald misbruik af, vervolgens meldt hij dat het geen wijdverspreid gebruik was, en tenslotte dat het eigenlijk niet bestond. Dat maakt zijn redeneringen erg ondoorzichtig. Lanigan noemt allerlei details die zijn beweringen verzwakken en moet zich vervolgens in allerlei bochten wringen om te bewijzen dat de Ierse kerk toch altijd trouw Rome gevolgd heeft. Aan de andere kant pleit het natuurlijk ook voor de wetenschappelijke intentie van zijn werk. Hij wil er zoveel mogelijk gegevens bij betrekken en kan blijkbaar zaken niet onvermeld laten, zelfs als ze zijn stelling niet onderschrijven. Maar daarmee maakt hij het zichzelf en zijn lezers wel erg moeilijk.

Moore is allereerst beter leesbaar dan Lanigan. Hier is duidelijk een getalenteerd auteur aan het werk. Zijn kritische beschouwing van het bronnenmateriaal is veel minder, waarmee ik niet wil impliceren dat stilistisch sterk proza wetenschappelijk slechte geschiedschrijving oplevert. Moore verwijst vaak naar Lanigan, gaat blijkbaar uit van diens onderzoek en steunt op diens conclusies. Waarom zou hij tenslotte het wiel opnieuw uitvinden? Flanagans verwijzingen beperken zich tot een enkele verklarende voetnoot, maar hij geeft wel een overzicht van de door hem geraadpleegde literatuur.

Brenan is zeer gepassioneerd en bijzonder onkritisch. Hij maakt nauwelijks gebruik van een notenapparaat en verwijst niet naar andere auteurs.

De protestanten gaan veel kritischer te werk. James Todd laat de bronnen meer voor zich spreken en valt Lanigan sterk aan. Maar voor Todd en de zijnen is het ook eenvoudiger om van de bronnen uit te gaan omdat deze de these van een onafhankelijke Ierse kerk onderschrijven. Godkin verwijst vooral naar Todd en diens onderzoeksresultaten, en dat op een bijzonder onkritische manier. Waarin Godkin wel uniek is, is zijn sterk engagement van zijn geschiedschrijving met het heden. Bij George T. Stokes' beide werken ontbreekt een notenapparaat. Nu zegt hij zelf ook dat hij vooral een interessant verhaal wil vertellen over de geschiedenis van Ierland en zich niet met allerhande controversies bezig wil houden. Olden verwijst vooral naar andere auteurs en baseert zich niet zozeer op bronnenmateriaal. Healy baseert zich op Todd en Lanigan.

J.B. Bury tenslotte onderwerpt de bronnen opnieuw aan een kritische beschouwing en komt vervolgens tot heel andere conclusies. De ontwikkeling van de geschiedschrijving van de Ierse kerk in de Middeleeuwen - op basis van deze tien geschiedwerken - begint dus met Lanigan als reactie op Ledwich. Lanigans zienswijze wordt grotendeels gevolgd in de eerste helft van de negentiende eeuw, totdat Todd een andere interpretatie geeft. Na Todd is er vooral sprake van verwerping van Lanigan en instemming met het gedachtegoed dat in *St. Patrick, Apostle of Ireland* naar voren komt. Met Bury komt de synthese tussen de zienswijzen van Lanigan en Todd tot stand en wordt deze ontwikkeling afgesloten. En een nieuwe opgestart? De tegenstellingen tussen de katholieke en de protestantse schrijvers moeten overigens niet te zwart-wit gezien worden. Ook in hetzelfde kamp verschillen de auteurs van mening. De protestantse Thomas Olden heeft veel lovende woorden over voor de vroege Ierse Middeleeuwen.

Als twintigste-eeuwer constateer ik een spanning tussen wetenschappelijke historische verantwoordelijkheid, en het beeld dat men in deze werken van het verleden wil geven en dat botst met de feiten. Dat maakt dat in onze ogen vooral de katholieke geschiedschrijvers erg om de hete brij heen draaien. Zij willen een bepaald beeld van de Ierse kerk in de Middeleeuwen geven, maar wel op een wetenschappelijke wijze met een kritische beschouwing van de bronnen en voetnoten. En juist de bronnen spreken hun beeld van de Middeleeuwse Ierse kerk tegen.

De nadruk op continuïteit in de geschiedschrijving die hier aan bod komt, staat op het eerste gezicht historisch besef in de weg. Lanigan blijft ondanks een stroom van het tegenovergesteld bewarend bronnenmateriaal beweren dat de Ierse kerk altijd katholiek was. Aan de andere kant duidt dit wel op een besef van veranderlijkheid. Het feit dat Lanigan meent zo nadrukkelijk te moeten beweren dat de Ierse kerk in de Middeleeuwen katholiek was, kan wijzen op een afnemende vanzelfsprekendheid van dit denkbeeld en juist op het besef van een breuk in de ontwikkeling, die echter hardnekkig ontkend wordt. Blijkbaar gaat Lanigan toch uit van een verschil tussen heden en verleden, anders hoefde hij dat niet zodanig te 'overschreeuwen'.

Er blijkt een historisch besef bij de protestantse auteurs die bij hun uiteenzetting van de organisatie van de Ierse kerk in de Middeleeuwen dikwijls benadrukken dat die heel

anders functioneerde dan de katholieke in de negentiende eeuw en dat het vertekening- en oplevert om bij de bestudering van de Middeleeuwen uit te gaan van contemporaine gezichtspunten. De protestantse geschiedschrijvers hebben duidelijk een besef van veranderlijkheid, maar het komt hen ook wel heel goed uit bij hun beweringen dat de Ierse kerk geen onveranderlijke institutie die sinds de Middeleeuwen niet meer veranderd was.

De protestantse geschiedschrijvers lijken voor ons twintigste-eeuwers veel genuanceerder dan hun katholieke collega's. Ze nemen de bronnen als uitgangspunt en verwerpen ze niet als onwaar als deze hun betogen niet ondersteunen, zoals de katholieke auteurs de neiging hebben. De indruk bestaat echter dat deze laatsten de bronnen in hogere mate manipuleren dan de protestantse auteurs. Maar het is nog maar de vraag of de protestanten wel zo objectief zijn als ze lijken. Ze hebben natuurlijk ook een programma, een bepaalde zienswijze waarvan ze de lezer willen overtuigen. Het valt alleen niet zo op omdat ze niet tegen een stroom van het tegenovergestelde bewarend bewijsmateriaal in hoeven te bewijzen dat de Ierse kerk katholiek was. De 'feiten' lijken de onafhankelijke status van de Ierse kerk te bevestigen. Maar in principe beweren de protestantse auteurs net zo stellig dat de Ierse kerk niet katholiek was als de katholieken beweren dat deze dat wél was. Bury verwijt Todd immers ook dat die laatste een *hidden agenda* heeft.

Daarnaast kan iemand in een machtspositie zich dergelijke nuances veroorloven. Relativering en een kritische instelling zijn luxe-producten die alleen mensen die op het fluweel zitten zich kunnen veroorloven.¹⁹ Protestantse auteurs konden zich veel toleranter opstellen omdat zij zich in de heersende positie bevonden. Pas als die macht daadwerkelijk wordt aangetast, verdwijnt de tolerantie als sneeuw voor de zon. Van een dergelijke machtsaantasting is bij deze protestantse auteurs echter geen sprake. Dit voor ogen houdend dienen wij ons enthousiasme voor Bury ook enigszins te temperen. Deze historicus behoorde tot de bovenlaag van de Ierse samenleving. Hij kón kritisch zijn in die positie. De katholieke auteurs moesten in dit geval worstelen om boven te komen. Daarbij konden ze niet kritisch ten opzichte van zichzelf staan. Daar zij nauwelijks vaste grond onder de voeten hadden, konden zij hun eigen positie niet kritisch beschouwen; daarvoor was hun evenwicht te wankel. Daarom kunnen we ook Healy niet zonder meer kortzichtig noemen omdat zijn betoog in vergelijking met dat van Lanigan, dat een kleine eeuw ouder is, weinig ontwikkeling heeft doorgemaakt en weinig originele zienswijzen kent. Healy's gechargeerdheid kan duiden op nog steeds ondergeschikte katholieke positie in 1905. Ondanks katholieke emancipatie en de strijd voor *home rule* is er kennelijk niet zo heel veel veranderd voor de katholieken.

¹⁹ Raedts, 12.

Ierland uitzondering

Niet alleen het Ierland in de Middeleeuwen week af van het algemene patroon, ook deze geschiedschrijving uit de negentiende eeuw gedraagt zich a-typisch. Ze is zeer onromantisch, in de zin dat er nauwelijks aandacht is voor de natuur, voor uitbundigheid en creativiteit en dat primitiviteit in het geheel geen ideaal is. Ook wordt het verleden nauwelijks ingezet om doelen in het heden te bereiken. Van een sterk engagement is geen sprake. Nationalistische trots blijkt er evenmin uit. Het enige romantische aspect van deze werken is de nadruk die op continuïteit wordt gelegd.

De studies hebben wel een hoog wetenschappelijk gehalte. De bronnen worden kritisch geanalyseerd en er wordt volop aan andere werken gerefereerd. Men gaat over het algemeen zeker te werk volgens de regels van de kunst zoals Ranke die in dezelfde eeuw uiteenzette. Bovendien blijkt uit de geschiedenissen historisch besef: de protestanten beweren expliciet dat de katholieke kerk van de negentiende eeuw in niets lijkt op de Ierse kerk van de Middeleeuwen, en het katholieke gehamer op continuïteit duidt juist op breukbesef.

Het moge duidelijk zijn dat er nog vele gaten te dichtten zijn in de Ierse geschiedschrijving. Over de fictie van negentiende-eeuws Ierland wordt veel onderzoek gedaan, maar aan de geschiedschrijving over Ierland in die periode is nog maar weinig aandacht besteed. En als deze geschiedschrijving de tijd tussen Oudheid en Renaissance betreft, is de term 'duistere Middeleeuwen' een bijzonder adequate omschrijving. Terwijl van Engeland, Duitsland, Frankrijk en ook Nederland de nodige studies zijn gedaan naar de receptie van de Middeleeuwen in de negentiende eeuw, komt Ierland hier hoogst zelden aan bod. Na het bovenstaande hoop ik met enige overtuiging te kunnen beweren dat dit niet terecht is. Ierland biedt nog vele interessante onderwerpen van onderzoek.

Daarnaast levert 'het geval Ierland' ook interessant vergelijkingsmateriaal op voor de situatie in andere landen. In Nederland bijvoorbeeld waren de katholieken ook bezig met een strijd voor gelijke rechten, eigen onderwijs en stelden ook de geschiedschrijving in die dienst. Is hier sprake van dezelfde patronen, motieven? In Engeland was er een zekere bewondering voor het katholicisme bij groeperingen als de *Oxford Movement*. Was een dergelijke bewondering in Ierland ook aanwezig, of was daarvoor de katholieke meerderheid te sterk? En waarom kwam het in Ierland tot ware geweldexcessen waarbij slachtoffers vielen (en vallen) terwijl het katholieke streven voor emancipatie in Nederland beperkt bleef tot een schoolstrijd en enige verhitte gemoederen rondom het herstel van de hiërarchie in 1853?

Het is des te frappanter dat Ierland in de geschiedschrijving dikwijls overgeslagen wordt wanneer men bedenkt dat dit land wel nog zeer regelmatig in het nieuws is. Uitleggen hoe de huidige situatie van dit groene eiland is ontstaan, kan alleen maar met behulp van de geschiedenis. En wellicht kan alleen een kritische beschouwing van deze geschiedenis een oplossing van dit probleem brengen. Wellicht. Eigenaardig: men vindt dat geschiedenis nuttig dient te zijn, maar hier, wanneer de geschiedenis zo direct haar

nut ter verklaring van de hedendaagse situatie kan vervullen, wordt nagelaten er aandacht aan te besteden.

In het algemeen genomen ligt op het gebied van de Ierse geschiedenis in alle periodes en 'genres' nog terrein braak. Het land ligt kennelijk nog steeds aan de rand van de wereld. J.B. Bury had gelijk toen hij in zijn *The Life of St. Patrick* schreef:

'The future historian of Ireland will have much to discover about the political and social state of the the island.'

Dat geldt niet alleen de politieke en sociale, maar de hele geschiedenis van het eiland. Bury heeft zich na zijn biografie over St. Patrick overigens niet meer in de geschiedenis van Ierland verdiept.

Gender, seks en liefde in een puriteins keurslijf

De historiografie en het stigma van de Victorianen

De Engelse auteur Lytton Strachey begint het voorwoord van zijn boek *Eminent Victorians*, dat in 1918 verscheen, met een zeer uitdagende stelling:

'The history of the Victorian Age will never be written: we know too much of it.'¹ Met deze stelling vermaande Strachey niet alleen de historici van zijn eigen tijd die over de Victoriaanse periode (1837-1901) publiceerden. De Amerikaanse historicus Peter Gay voelde zich er, zeventig jaar na dato, nog door aangesproken. Hij noemt de woorden van Strachey geestig, maar ook suggestief en pervers.² In de periode tussen het verschijnen van Stracheys boeken en nu zijn honderden publicaties op de markt gebracht die de Victoriaanse tijd (of aspecten ervan) behandelen.

Wat het onderzoeksveld echter onderscheidt van andere perioden die in de historiografie veel aandacht hebben gekregen, is dat de geschiedenis van Engeland ten tijde van Victoria's regering met buitengewoon veel vooroordelen te kampen heeft. Als gevolg van veronderstelde morele ernst en grote reserves op emotioneel en erotisch gebied genieten de Victorianen een reputatie van puriteinen. Van stoelpoten die niet onbedekt zouden mogen zijn tot het veelvuldig geciteerde 'we are not amused' van koningin Victoria: de periode voorziet in vele hilarische anekdotes. De negentiende eeuw zou in scherp contrast staan met de tijd erna. Het overlijden van koningin Victoria in 1901 is dan ook het symbool geworden van een veronderstelde cultureel-maatschappelijke renaissance die de Engelse normen en waarden zou hebben gemoderniseerd.

Dit polaire beeld van de negentiende en begin twintigste eeuw in Engeland doet tekort aan beide perioden. Het schetst de Victoriaanse tijd als extreem puriteins, vooral op het gebied van man-vrouwverhoudingen binnen gender (de sociaal-culturele attributies aan onderscheid tussen 'mannelijk' en 'vrouwelijk'), seks en liefde. Herziening van de vooroordelen ten aanzien van de negentiende eeuw lijkt te worden gesteund door de vele recente publicaties over 'bijzondere' Victorianen, zowel mannen als vrouwen, die naam maakten in de kunst, literatuur, wetenschap en politiek. Hun protesten tegen de veronderstelde normen op gebieden zoals seksualiteit en sekssegregatie stonden niet op zichzelf.

Om de vooroordelen waarmee de Victoriaanse tijd wordt bejegend te ontcrachten is echter meer nodig dan het opsommen van uitzonderingen op de puriteinse moralisten. Er bestaat een breed scala aan literatuur op het gebied van de sociale geschiedenis van de Victoriaanse tijd. Een deel van deze literatuur bevestigt de benauwde en gestoorde maatschappelijke verhoudingen. Een ander deel probeert het beeld van het Victoriaanse puritanisme te ontcrachten, of poogt tenminste aan te tonen dat het beeld genuanceerd moet worden. Het is interessant te kijken naar de verschillende perspectieven binnen

1 Lytton Strachey, *Eminent Victorians* (Londen 1918) viii.

2 Peter Gay, *The Bourgeois experience volume 1: Education of the senses* (Oxford 1984) 9.

de historiografie ten aanzien van gender, seksualiteit en liefde in de Victoriaanse samenleving.

Het spinsel van Penelope: De historiografie en reputatie van de negentiende eeuw

De tijd die vernoemd is naar Victoria kende grote maatschappelijke veranderingen. Wat de negentiende eeuw onderscheidt van andere perioden in de geschiedenis, is dat de transformaties ongekend snel en onomkeerbaar plaatsvonden. Bovendien waren de veranderingen gedurende de negentiende eeuw zeer ongelijk verdeeld over het land en de maatschappelijke klassen. De Industriële Revolutie en haar grote maatschappelijke gevolgen is slechts één, zij het een belangrijk, voorbeeld. Ook andere transformaties die Victoriaans Engeland onderging zijn kenmerkend voor de periode geworden, zoals de groei en de consolidatie van het 'Empire', de opkomst van de bourgeoisie, het toenemend aantal stemgerechtigden (waardoor ook de lagere klassen invloed kregen op de politiek) en de eerste veranderingen in de positie van de vrouw. De transformaties vonden plaats op alle maatschappelijke gebieden en vormen voor veel historici een kluwen van ontwikkelingen waarvan het begin en het einde zoek zijn.

Een aantal historici neemt deze complexiteit van veranderingen in de Victoriaanse periode als centraal thema van hun studie. In *Private lives, public spirit: Britain 1870-1914* gebruikt José Harris het 'spinsel van Penelope' als metafoor voor het schrijven over de Victoriaanse samenleving.³ Net als de stof die de mythische Penelope, de echtgenote van Odysseus, spon en 's nacht uithaalde, moet de historiografie zijn oordeel over de negentiende eeuw steeds herzien. Het boek van Harris heeft dan ook een zeer brede opzet. Harris analyseert de sociale, politieke en economische verhoudingen in de negentiende eeuw. Daarnaast wijst zij op alle belangrijke trends en ontwikkelingen die tegen deze vooronderstelde verhoudingen ingaan. Harris geeft duidelijk aan welke karakteristieken van de periode in de historiografie gegeneraliseerd zijn en schetst daarmee een bijzonder genuanceerd beeld van de Victoriaanse tijd.

Het omstreden thema van het einde van de Victoriaanse periode is bij Harris een heet hangijzer. Binnen de historiografie is slordig omgegaan met de periodisering van de negentiende en eerste helft van de twintigste eeuw. Veel historici nemen het overlijden van Victoria in 1901 als einde van de periode die naar haar vernoemd is. Anderen menen dat de Eerste Wereldoorlog (1914-1918) pas echt een einde maakte aan de Victoriaanse tijd. De periode van de Eerste Wereldoorlog en het interbellum wordt aangeduid als de 'Edwardian Era', die strikt gezien slechts tot 1910 liep. Deze periode wordt beschouwd als de grondlegger van het moderne, 'progressieve' gedachtegoed. Ongeacht de exacte periodisering wordt het contrast tussen de Victoriaanse en de Edwardiaanse tijd volgens Harris te scherp. In haar boek toont Harris aan dat veel maatschappelijke ontwikkelingen die als Edwardiaans worden beschouwd, al in de

3 José Harris, *Private lives, public spirit: Britain 1870-1914* (Londen 1993) 251.

tweede helft van de negentiende eeuw begonnen zijn. De werkelijkheid is complexer dan de stigmata van de perioden doen geloven.

Het gevoelsleven van Victorianen is een aspect van de geschiedenis waar bijzonder veel generalisaties over zijn gemaakt. Vanaf de eerste publicaties is er bijzonder negatief over geschreven. Onder de eerste publicisten over de Victoriaanse tijd waren invloedrijke Edwardiaanse schrijvers van de literaire 'Bloomsbury Group', zoals D.H. Lawrence en H.G. Wells. Zowel in fictie als in essays hekelden zij de zogenaamde preutse houding ten aanzien van seksualiteit in de negentiende eeuw, in tegenstelling tot de veronderstelde openheid en tolerantie van hun tijd. In Oxford en Cambridge verschenen vanaf 1913 de eerste geschiedenissen van de voorafgaande eeuw. Deze publicaties zetten de negatieve, kritische toon van de Victoriaanse historiografie. Na de Eerste Wereldoorlog was het stigma een feit en droegen ook tijdschriften en kranten hun steentje bij aan de negatieve publiciteit rond het Victoriaanse moralisme.⁴

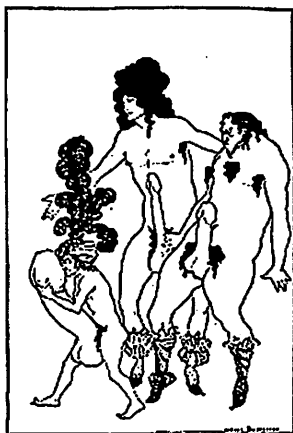
Met de stigmatisering van de negentiende eeuw werd niet alleen het contrast tussen de 'ouderwetse Victoriaanse' en 'moderne Edwardiaanse' seksuele moraal steeds sterker. Ook de verhouding tussen de seksen in de negentiende eeuw moest het ontgelden. Victoriaanse vrouwen waren collectief het slachtoffer van de stugge rollenpatronen van de negentiende eeuw. Ook in recente publicaties wordt de door de man opgedrongen taak als 'angel of the house' als stereotype van de Victoriaanse vrouw gebruikt.⁵ Binnen het huwelijk zou geen ruimte zijn geweest voor liefde en vriendschap. Seks zou passieloos zijn geweest en de seksuele behoefte van vrouwen zou zijn ontkend.

De stigmatisering van het Victoriaanse gevoelsleven heeft tot gevolg gehad dat onderzoek naar seksualiteit, liefde en gender in de negentiende eeuw met vooroordelen te kampen had. Deze ontwikkeling ondervond pas vanaf het begin van de jaren tachtig van deze eeuw enige remming. Enkele publicaties probeerden de puriteinse reputatie van de Victorianen te nuanceren. Een van de belangrijkste voorbeelden daarvan is Peter Gay's vijfdelige serie *The Bourgeois experience: Victoria to Freud*.⁶ Deze omvangrijke studie over het gevoelsleven van de middenklasse in de Verenigde Staten en West-Europa is erop gericht de lezer te overtuigen van de diversiteit van de Victoriaanse normen- en waardepatronen. Gay analyseert het gevoelsleven aan de hand van wat hij 'de fundamentele bouwstenen van de menselijke ervaring' noemt: liefde, agressie en conflict. De belangrijkste invalshoeken zijn de psychoanalyse en de theorieën van Sigmund Freud. Het onderzoek is gebaseerd op een verzameling bronnen die wat betreft grootte en variatie uniek is.

4 Michael Mason, *The making of Victorian sexuality* (Oxford 1994 I) 8-20.

5 Zie bijvoorbeeld Estelle B. Freedman & Erna Olafson Hellerstein, 'The Angel of the house' in: Erna Olafson Hellerstein ed., *Victorian women. A documentary account of women's lives in nineteenth-century England, France and the United States* (Stanford 1981) 134-140.

6 Peter Gay, *The Bourgeois experience, Victoria to Freud* volume 1: *Education of the senses* (Oxford 1984); volume 2: *The tender passion* (Oxford 1986); volume 3: *The cultivation of hatred* (Oxford 1993); volume 4: *The naked heart* (Oxford 1995) en volume 5: *Pleasure wars* (Oxford 1998).

Afbeelding 1: Aubrey Beardsley, *The Lacedaemonian Ambassadors* (1896). Aubrey Beardsley (1872-1898) was een van de bekendste dandy's uit het fin de siècle. Hij was tekenaar en maakte verschillende illustraties bij boeken van Oscar Wilde. Veel van zijn tekeningen waren bijzonder homo-erotisch. Nog vaker echter probeerde hij met zijn vlijmscherpe pen de Victoriaanse maatschappij op de hak te nemen. Bron: Gilles Nééret, *Aubrey Beardsley* (Keulen 1998).

Gay stelt in zijn boek dat de bourgeoisie de drijvende kracht achter de transformaties van de negentiende eeuw was. Het was echter ook deze middenklasse die er het meest slachtoffer van werd. De veranderingen op het gehele maatschappelijke terrein zorgden voor grote verschuivingen in de sociale verhoudingen. Normen en waarden wat betreft omgang tussen de seksen, klassen en generaties kwamen op de helling te staan en veranderden in de tweede helft van de Victoriaanse periode aanzienlijk. Deze transformatie betekent volgens Gay echter niet dat de emotionele situatie ervóór zo ingetogen was als vaak wordt afgeschilderd in de historiografie. Voor generalisaties is de burgerij van de negentiende eeuw te groot en te gevarieerd naar plaats, rang en houding.

Niet alleen Peter Gay weet afdoende bewijs te leveren voor nuancering van het preutse stigma van de Victoriaanse tijd. Meer studies wezen op het feit dat het Victoriaanse seks- en gevoelsleven complexer was dan het vaak wordt voorgesteld.⁷ Naast onderzoeken zijn meer bronnen gepubliceerd die aanleiding gaven tot een ander perspectief op het Victoriaanse moralisme ten aanzien van gender, seksualiteit en liefde.⁸

7 Een voorbeeld hiervan is Françoise Barret-Ducrocq. Zij publiceerde in 1991 een onderzoek met dezelfde inslag als dat van Gay. Barret-Ducrocq richtte zich echter op de arbeidersklasse. Françoise Barret-Ducrocq, *Love in the time of Victoria* (Londen 1991).

8 Zie bijvoorbeeld Erna Olafson Hellerstein ed., *Victorian women. A documentary account of women's lives in nineteenth-century England, France and the United States* (Stanford 1981) en G.H. Fleming, *Victorian 'Sex goddess' Lady Colin Campbell and the sensational divorce case of 1886* (Oxford 1990).

Bronnenpublicaties die de Edwardiaanse perioden belichten zijn inmiddels ook verschenen, zij het in geringere hoeveelheid. Met deze literatuur heeft de historiografie van de negentiende eeuw een belangrijke stimulans gekregen.

De engel van het huis en de heer van het kasteel: Victoriaanse normen en waarden ten aanzien van gender

Joan Perkin opent haar boek over de Victoriaanse huwelijksmoraal met de volgende stelling:

'The subjection of women was enshrined in English law and custom for nine hundred years. Common law reflected rather than caused that subjection, which was based on the physical and political reality that, after the Norman Conquest even more than before, men controlled the resources of society.'⁹

Perkin vat in twee zinnen samen wat de kern is van het Victoriaanse stigma ten aanzien van de seksen: de vrouw als bezit van de man, zowel volgens de wet als de 'gewoonte'. Dit beeld doet echter tekort aan de verhoudingen tussen de seksen in de negentiende eeuw en negeert de belangrijke uitwerkingen van de eerste feministische golf.

Het meest bekende onderdeel van de vrouwenbeweging uit de tweede helft van de Victoriaanse periode werd gevormd door de vrouwen die kiesrecht wilden en een groter aandeel voor vrouwen in de 'mannenbolwerken' van het openbare leven, zoals de wetenschap en de politiek. De strijd voor vrouwenkiesrecht begon in de jaren zestig van de negentiende eeuw. Aanvankelijk was deze niet succesvol. De vrouwenorganisaties zetten zich echter op meer maatschappelijke gebieden in voor de verbetering van de positie van vrouwen. Pogingen om het onderwijs voor meisjes en vrouwen te verbeteren hadden wél kans van slagen. Al vanaf 1875 was emancipatie op verschillende maatschappelijke gebieden merkbaar. Op het politieke niveau gingen vrouwen langzamerhand meespelen. Niet alleen omdat ze in overheidsbanen terechtkwamen, zoals in het onderwijs en de volksgezondheid, maar ook omdat vrouwenvleugels van politieke partijen in opkomst waren. Via allerlei verenigingen waren vrouwen nadrukkelijker aanwezig in het openbare leven. Ook de wetgeving veranderde in de tweede helft van de negentiende eeuw. Vrouwen kregen een zekere autonomie en konden deze behouden wanneer ze trouwden. Op economisch terrein veranderde de positie van vrouwen met de toenemende status die aan een baan werd toegekend. Op intellectueel niveau werkten niet alleen vrouwelijke auteurs (bewust of onbewust) aan emancipatie, maar voegden zich ook mannen bij de strijd om gelijkheid, van wie John Stuart Mill het meest bekende voorbeeld is.¹⁰

De eerste feministen ondervonden veel weerstand. Dit verzet, vooral het actieve protest tegen meer gelijkheid tussen mannen en vrouwen, zou zijn voortgekomen uit de

9 Joan Perkin, *Women and marriage in nineteenth-century England* (Londen 1989) I.

10 Van de hand van John Stuart Mill verscheen in 1869 *The subjection of women*.

streng puriteinse consensus die gevoed werd door wetenschap, religie en moralisme.¹¹ Victorianen zouden de gescheiden sferen voor mannen en vrouwen krampachtig in stand willen houden, zodat de sociale cohesie, de 'moraliteit' en de familiewaarden niet in het gedrang zouden komen. Op grond van deze speculaties is alle protest tegen de eerste feministische golf vaak gezien als een gebundeld verzet van religieus, rijk en conservatief Engeland. De weerzin tegen vrouwenemancipatie, vooral van mannen, was echter niet aan klasse of politiek gebonden. Harris wijst de tegenstand meer toe aan de persoonlijke psychologie van de vijanden van de eerste feministische golf:

'Male involvement in organized opposition to women's enfranchisement appears to have been more closely linked to personal temperament, bachelor lifestyles, old-boy networks, and fondness for masculine clubland than membership of any distinctive social or political group.'¹²

Peter Gay deelt deze ideeën over het protest tegen de eerste feministische golf. Hij verbindt de protesten met Freuds theorieën over castratieangst en wil geen generalisaties maken over de weerstand tegen emancipatie.¹³

Naast maatschappelijke weerstand tegen de eerste feministische golf kampte de beweging ook met grote verschillen binnen de eigen gelederen. De meeste Victoriaanse en Edwardiaanse vrouwen zagen de persoonlijke vrijheid waar ze voor stredden niet in termen van intrede in de publieke sfeer. Hun eisen waren minder hoog: ze wilden niet door armoede gedwongen worden om werk te zoeken. Ook wilden ze het recht krijgen zich te mogen beschermen tegen te veel zwangerschappen en eisten ze een veilig en comfortabel huis. De meest succesvolle vrouwenorganisatie van die periode was dan ook de 'Mothers' Union', die niet streed voor uitbreiding van de taken van een vrouw, maar voor verhoging van haar status in de context van huwelijk, religie, moederschap en huishouden.¹⁴ Het emancipatievraagstuk bestond niet alleen uit een duidelijk standpunt voor of tegen vrouwenkiesrecht. De rol van de vrouw, in huis of op het werk, het aantal kinderen, de invloed van vrouwen op de gezondheidszorg en de zuigelingensterfte vormden allerlei factoren die de relatie tussen de seksen op de helling zetten.

Ook in de Edwardiaanse periode vormde de vrouwenbeweging geen eenheid. Vanaf 1905 scheidden radicale feministen zich af. Zij stelden belangrijke eisen zoals kiesrecht aan de orde. Maar andere belangrijke veranderingen ten aanzien van de rollen van de seksen ontwikkelden zich meer buiten de politieke sfeer. Onderwijs voor vrouwen en meisjes verbeterde aanzienlijk en in de opvoeding werden meisjes meer gestimuleerd om verder te studeren.

Naast het onderwijs vonden er veranderingen plaats in de arbeidssector. Meer vrouwen uit de middenklasse zochten een baan om tenminste de jaren voor het huwelijk

11 Gertrude Himmelfarb, *Marriage and morals among the Victorians and other essays* (Boston 1986).

Het boek beleefde zo'n tien herdrukken.

12 Harris (1993) 30.

13 Gay (1984) 192-225.

14 De Mothers' Union werd in 1886 gesticht. Zie Harris (1993) 23-32.

in eigen levensonderhoud te kunnen voorzien. Daarnaast zochten meer getrouwde vrouwen uit de lagere middenklasse en arbeidersklasse werk als aanvulling op het gezinsinkomen. De verhoudingen tussen percentages vrouwen werkzaam in bepaalde beroepsgroepen veranderden sterk in de laat-Victoriaanse en de Edwardiaanse periode. Tot het midden van de negentiende eeuw was het gros van de werkende vrouwen werkzaam in de huishoudelijke en de persoonlijke dienst, de textielnijverheid, textielindustrie, landbouw en handel. Na 1850 nam het aantal vrouwen in andere beroepssectoren aanzienlijk toe. Toch bleven de traditioneel 'vrouwelijke' beroepen populair: tussen 1850 en 1890 verdubbelde het aantal vrouwen dat als dienstbode of gouvernante werkte.¹⁵

Het maatschappelijke beeld van vrouwelijkheid veranderde ondanks de ontwikkelingen niet snel. Met de Eerste Wereldoorlog kwam daar verandering in. Doordat veel Engelse mannen naar het front gingen, ontstond er in veel sectoren een tekort aan arbeidskrachten. Vrouwen kwamen niet alleen in de oorlogsindustrie terecht. Ook voor andere beroepen die gewoonlijk alleen mannen vervulden, werden vrouwen ingeschakeld. Als gevolg werden moederschap en femininiteit minder grote bezwaren tegen vrouwelijke arbeidskrachten.¹⁶

De Britse oorlogspropaganda veranderde eveneens het begrip vrouwelijkheid. Enerzijds werd vrouwen gevraagd zich kranig te gedragen en hun mannen te stimuleren om naar het front te gaan. Vrouwen moesten zich inzetten op de plekken die mannen achterlieten, zowel op de arbeidsmarkt als in het gezin. Anderzijds boden met name de propagandafilms een meer traditionele visie op gender. Duitsland werd geportretteerd als masculien, als een kwaadwillende, onbeheerste man. Landen die last hadden van de expansiedrift van het Duitse rijk werden in de slachtofferrol geduwd: ze waren onschuldig en hulpeloos en dus vrouwelijk. Vooral België werd weergegeven als een vrouw die onder de voet was gelopen door een grillige buurman. Ter illustratie werden beelden van verkrachtingen van Belgische vrouwen door Duitse soldaten gefingeerd.¹⁷

Een ander gender-aspect dat gedurende de negentiende en begin twintigste eeuw sterk veranderde was 'domesticity'. In geen enkele historische periode werd huiselijkheid zo sterk verbonden met masculiniteit als in de Victoriaanse periode. Het mannelijk ideaal was een echtgenoot die zich bezighield met huishoudelijke aangelegenheden zoals het aannemen en ontslaan van personeel en de opvoeding van kinderen. Dit vrij onbekende aspect van de Victoriaanse normen- en waardenpatronen is het thema van de zeer recente publicatie *A man's place. Masculinity in the middle-class home in Victorian*

15 Erna Olafson Hellerstein ed., *Victorian women. A documentary account of women's lives in nineteenth-century England, France and the United States* (Stanford 1981) 282.

16 Claudia Nelson and Ann Sumner Homes ed., *Maternal Instincts. Visions on motherhood and sexuality in Britain, 1875-1925* (Londen 1997) 149.

17 Anne Morey, 'Sexuality, maternity, and femininity in films exhibited in Britain, 1914-19' in: Nelson (1997) 141-166.

England.¹⁸ De auteur Peter Tosh onderzocht, aan de hand van een grote hoeveelheid egodocumenten en negentiende-eeuwse adviesboeken voor mannen, wat precies van mannen werd verwacht. Daarnaast bestudeerde hij de manier waarop Victoriaanse mannen met deze verwachtingen omgingen.

Volgens Tosh verloor een man in de eerste decennia van de Victoriaanse periode aan aanzien onder zijn vrienden, wanneer hij niet aan de norm van 'master of the house' voldeed. Het is dan ook niet verwonderlijk dat politici over 'het gezin' als 'de staat in het klein' spraken. Een man moest dezelfde autoriteit hebben als een premier. Tegen het einde van de negentiende eeuw veranderde de definitie van mannelijkheid echter en werden huishoudelijke aangelegenheden zoals opvoeding minder geassocieerd met een 'echte man'. Vanaf de jaren tachtig van de Victoriaanse periode werd het huis meer en meer beschouwd als de plaats van vrouwen. Mannen moesten de voorkeur geven aan een eigen plek, waarin ze alleen contact hadden met seksegenoten. Het clubleven en de 'men-only' buitensport werden bijzonder populair. Onder invloed van het imperialisme werd kolonisatie en 'het avontuur' in het algemeen verbonden met masculiniteit. Tegen de eeuwwisseling werd over het huishouden niet langer adviserend, maar hooguit op een sarcastische toon gesproken. Hoewel de definitie van de 'ideale man' langzaam veranderde, ontstond er volgens Tosh nog geen nieuwe mannelijkheidsnorm. De late Victoriaanse tijd werd gekenmerkt door de pogingen van mannen een tussenweg te vinden tussen de 'klassieke' masculiniteit en de nieuwe tendens op dat gebied. In deze periode vond zowel de climax van als de grootste reactie tegen de masculiene huiselijkheidsnorm plaats. Het laat-Victoriaanse vaderschap kende dan ook vele varianten: van de onzichtbare broodwinnaar tot de geïnteresseerde en geliefde 'daddy'.

De tweestrijd op het gebied van mannen en het gezin was volgens Tosh niet afgelopen met de dood van koningin Victoria. In de Edwardiaanse tijd en de decennia die daarop volgden, werd het dubbele patroon gecontinueerd. De nieuwe 'mannelijke waarden' wonnen aanvankelijk aan populariteit. De Eerste Wereldoorlog conditioneerde de houding van mannen jegens het huishouden echter enigszins, doordat de verschrikkingen van de loopgraven het ideaal van de oorlog als 'heldenavontuur' vernietigden. Na 1918 werd het huwelijk weer bijzonder populair. Alleen de Engelse avant-garde toonde nog een blijvende, esthetische afkeer tegen huiselijkheid.

Een passieloze eeuw: Victoriaanse normen en waarden ten aanzien van seksualiteit

Over het seksleven van Victorianen geven weinig bronnen informatie. Doordat zeer werd gehecht aan privacy, is over de beleving van seksualiteit weinig bekend. Het bronnenmateriaal dat wel van dit aspect van het Victoriaanse privé-leven getuigt is omstreden. Veel

¹⁸ John Tosh, *A man's place. Masculinity in the middle-class home in Victorian England* (Londen 1999).

historici trekken de representativiteit van dagboeken en brieven over seksualiteit in twijfel. Ze redeneren dat het seksleven en de beleving ervan zeer uitzonderlijk moet zijn geweest als Victorianen, mannen of vrouwen, erover schreven. Op grond daarvan is bronmateriaal zoals dagboeken en brieven vaak als onrepresentatief afgedaan.

Afbeelding 2: Vignette. Bron: Gilles Neret, *Aubrey Beardsley* (November 1998).

Peter Gay was een van de eersten die de dagboeken en brieven van Victoriaanse mannen en vrouwen wel heeft gebruikt als basis voor zijn boek over seksualiteit in de negentiende eeuw, *The education of the senses*.¹⁹ Volgens hem tonen deze dagboeken hoe onjuist het stigma van de Victoriaanse seksualiteitsmoraal is. Dat het bespreken van seksualiteit in het openbare leven een taboe was, zegt niets over de beleving ervan binnenskamers. De meeste vrouwen uit de burgerij verlangden naar een heftig gevoelsleven en probeerden hun dromen waar te maken. Dat het niet iedere vrouw lukte om een passievol liefdesleven met haar echtgenoot of met een minnaar te hebben is een tweede zaak, volgens Gay. De vrouwen en mannen die over hun seksleven schreven, kunnen de Victorianen zeker vertegenwoordigen. De bronnen van hen zijn schaars, maar zeker niet uniek.

Ook Michael Mason is van mening dat beschikbare bronnen meer representatief zijn voor seksualiteit in de negentiende eeuw dan tot nu toe is aangenomen. Zowel Mason als Gay wijzen een aantal stigmata van Victoriaanse seksualiteit aan als onjuist.²⁰

¹⁹ Gay (1984).

²⁰ Zie 'Carnal Knowledge' in Mason (1994 I) 195-205 en 'The problematic sex' in Gay (1984) 144-169.

Een belangrijke bron voor de reputatie van de Victorianen is medische literatuur uit de negentiende eeuw, die vaak wel als representatief voor het gevoelsleven wordt beschouwd. Een invloedrijk stigma, namelijk dat van de ontkenning van de vrouwelijke seksualiteit, komt voort uit selectief gebruik van medische publicaties uit de periode. Een negentiende-eeuwse medicus die vaak over dit onderwerp wordt geciteerd is William Acton, die in zijn boek over de geslachtsorganen uit 1857 de vrouwelijke seksualiteit ontkent:

'the majority of women (...) are not very much troubled with sexual feelings of any kind'²¹

Acton is als arts in deze uitspraak vrijwel uniek. Uit de medische discussies over seksualiteit die in de tweede helft van de negentiende eeuw werden gevoerd, blijkt dat voor het merendeel van Actons collega's de aanwezigheid van seksuele gevoelens bij vrouwen een feit was.²² Veel artsen deden zelfs het idee dat vrouwen minder seksuele drift kenden, af als een sociale conventie.²³ Een voorbeeld hiervan is de eerste vrouwelijke arts in de Verenigde Staten en Engeland, Elizabeth Blackwell.²⁴ Publicaties van medici zoals zij waren een belangrijke bron van seksuele kennis voor leken. Mason stelt dan ook vast dat Victorianen een veel grotere kennis van seksualiteit moeten hebben gehad dan recent in de historiografie is gemeend.²⁵

Door de opkomst van de seksuologie, een nieuw specialisme binnen de psychologie, laaide aan het einde van de negentiende eeuw de discussie rond vrouwelijke seksualiteit weer op. In semi-wetenschappelijke en semi-biologische debatten werd aan de orde gesteld of vrouwelijke seksualiteit aangeboren dan wel aangeleerd was, en of het een natuurlijk recht of een plicht was. De discussie werd actueel doordat de vrouwenbewegingen in dezelfde periode seksualiteit politiseerden. In publicaties en pamfletten werd de seksuele exploitatie van vrouwen zowel binnen als buiten het huwelijk aan de orde gesteld. In deze staat ging de controverse de twintigste eeuw en de regeringsperiode van Edward in.

Ook over de Victoriaanse mannelijke seksualiteit bestaan vele vooroordelen. Ondanks het negatieve stigma van mannelijk seksueel gedrag waren de meeste mannen in de negentiende eeuw echter 'gewone' huisvaders zonder geslachtsziekten en buitenechtelijke kinderen. Wel vormde de mannelijke seksualiteit een centraal thema in de medische literatuur uit deze periode. Vooral de negatieve houding ten aanzien van masturbatie is een opvallend onderwerp onder medici. Dit is des te opvallender aangezien

21 William Acton, *The functions and disorders of reproductive organs* (Londen 1857) 27. In de uitgave van 1865 komt deze uitspraak terug op pagina 95 en verwijst Acton ernaar op pagina 112-113.

22 Gay (1984) 144 en 154-158.

23 Mason (1994 I) 195-205.

24 Zie 'Towards a feminist model of sexuality: Elizabeth Blackwell' in: Margaret Jackson, *The real facts of life. Feminism and the politics of sexuality c1850-1940* (Londen 1994) 60-80.

25 Mason (1994 I) 176-177.

de meest invloedrijke arts uit de achttiende eeuw, John Hunter, hierover een andere mening had. Hunter vond masturbatie geen schadelijke praktijk. Hij was wel van mening dat seksuele omgang met een vrouw, bij voorkeur binnen een intieme relatie, beter was.²⁶ De negentiende-eeuwse medische elite zag masturbatie echter als verspilling van zaad. Daarnaast werd de activiteit beschouwd als symptoom van een Victoriaanse ziekte bij uitstek: nervositeit.

In tegenstelling tot de voorstellingen die vaak worden gemaakt van de Victoriaanse seksualiteitsmoraal, was seksuele onthouding een ongebruikelijk advies voor mannen. Vaak wordt de 'theologische opvatting' van de tweede helft van de negentiende eeuw als bron voor het celibaat genoemd. Dit denkbeeld, gebaseerd op het puriteinse protestantisme, was echter niet wijdverbreid in Engeland. Bovendien was het veel onschuldiger dan de historiografie het afbeeldt. De theologische opvatting van seksualiteit legde de nadruk op de harmonie tussen man en vrouw in de familiesfeer en had niet het celibaat als ideaal. Het huwelijk had de voorkeur boven het celibaat. Zowel mannen als vrouwen werden geacht zich voort te planten en seksueel plezier te zoeken, wat het beste in het huwelijk kon gebeuren. In een celibatair leven ontbrak dat en was dus het risico aanwezig dat het gezocht zou worden bij prostituees. Ten opzichte van dit soort losbandigheid had de Victoriaanse consensus een ambivalente houding.

Het huwelijksleven was geen verzekering voor seksueel genot. Uit contemporaine statistische gegevens blijkt dat vrouwen net zo vaak een arts raadpleegden over seksuele vragen als mannen.²⁷ Impotentie en geslachtsziekten waren onderwerpen waar veel advies over werd ingewonnen bij medische autoriteiten. Een aanzienlijk deel van de patiënten met vragen over seksualiteit, zowel mannen als vrouwen, was echter ongehuwd. Dit lijkt niet te rijmen met het stigma van de negentiende-eeuwse afkeer van seksuele losbandigheid.

De Victoriaanse cultuur kende een grote vrijheid ten aanzien van seksueel gedrag, mits het zich in de privé-sfeer voltrok. De afbakening van seksueel gedrag dat publiekelijk bekend mocht zijn, was idealiter beperkt, maar in de praktijk bijzonder complex. Buitenechtelijke relaties werden in de literatuur sterk afgekeurd. De seksuele uitspattingen van gerespecteerde Victorianen konden echter geaccepteerd worden. Het huwelijk bleef de ideale relatievorm, maar het bood geen garantie voor seksuele zegening. Deze constructie kan hypocriet genoemd worden; het bood echter wel ruimte aan buitengewone passies, zowel van mannen als van vrouwen. Er waren dus meer relatievormen tussen mannen en vrouwen dan alleen het huwelijk.

Het is moeilijk te zeggen op welke wijze seksueel gedrag met klasse verbonden is geweest. Waarschijnlijk zijn sociale stand en seksuele codes nauw verbonden met elkaar.

26 Mason (1994 I) 206-208.

27 Zelfs over onderwerpen als buitenechtelijke relaties en kinderen bestaat veel kwantitatief onderzoek van negentiende-eeuwse statistische verenigingen. Daarnaast bestaat hierover beperkte cijferinformatie van de overheid. Zie 'Quantifying sexuality' in Mason (1994 I) 229-289 en 175-195.

Voor al de codes van de Engelse aristocratie zijn in dit licht veel bestudeerd. De Britse elite is een goed definieerbare en goed gearchiveerde klasse, maar is in omvang klein. De seksuele codes van de minder gefortuneerde elite, de 'gentry', kwamen waarschijnlijk meer overeen met die van de bourgeoisie. Over het gevoelsleven van de arbeidersklasse is veel gespeculeerd. In de historiografie is bijvoorbeeld vaak aangenomen dat kinderen van de 'working class' eerder in de puberteit kwamen dan kinderen uit andere sociale lagen, wat consequenties had voor seksueel gedrag.²⁸

Grenzen aan seksueel gedrag werden waarschijnlijk in hoge mate door klassengrenzen bepaald. Sekse speelde echter ook mee. Hoewel de Victoriaanse puriteinse moraal ten aanzien van vrouwen in de historiografie van de negentiende eeuw overdreven is, werd de 'dubbele seksuele standaard' niet voor niets in de eerste feministische golf aangekaart. Vrouwen konden zich bijvoorbeeld niet zoveel vrijheden permitteren wat betreft buitenechtelijke relaties als mannen. Maar ook binnen het huwelijk waren de verhoudingen vaak scheef. De slechte rechtspositie die getrouwde vrouwen tot de eeuwwisseling hadden, bevorderde deze verhoudingen niet.

De maatschappelijke discussie die naar aanleiding van de ongelijke positie van de vrouw ontstond, had invloed op de patronen van het negentiende-eeuwse familieleven. De consequenties van de medische opinie, het hernieuwde debat over de seksualiteit van vrouwen en de veranderende rechtspositie van getrouwde vrouwen lieten zich gelden voor zowel de vrouw in het openbare leven als die in het gezin. Het is echter de vraag in hoeverre de veranderingen tussen de man en de vrouw in het familieleven effect hadden op hun seksuele relaties.

Een belangrijke bijdrage aan een meer gelijke seksuele relatie tussen mannen en vrouwen werd geleverd door de contraceptie. Geboortebeperving was vanaf de jaren zeventig van de Victoriaanse periode niet ongebruikelijk meer. Voorbehoedsmiddelen waren steeds makkelijker verkrijgbaar en het onderwerp werd langzaam bij meer artsen bespreekbaar. De nieuwe methoden van contraceptie hadden direct invloed op de visie op seks. Met de toename van anti-conceptiva werd het voortplantingsaspect van seks verzwakt. Een gevolg was dat seksueel plezier een grotere rol kon gaan spelen bij echtelieden in de laat-Victoriaanse en Edwardiaanse periode. Ondanks de veranderende definitie van 'mannelijkheid' en de toenemende populariteit van de 'men-only' sfeer in clubs, bleef masculiniteit onlosmakelijk verbonden met heteroseksualiteit. De homosociale omgangscodes ten spijt, werd homoseksualiteit ook in de laatste decennia van de negentiende eeuw als 'onzuiver' beschouwd, en werd hooguit het onderdrukken van de 'neiging' met masculiniteit geassocieerd. De mannelijkheidsnorm was echter niet meer de leidraad die het in de eerste helft van de negentiende eeuw was geweest. De 'sodomitische' praktijken namen vooral onder mannen uit de middenklasse toe en de laat-Victoriaanse homoseksuele commerciële onderwereld bloeide.²⁹ Langzamerhand werd het onderwerp in medische literatuur ter sprake gebracht en werd naar de oorzaak

28 Zie 'Codes and classes' in Mason (1994 I) 105-175 en Françoise Barret-Ducrocq (1991).

29 Tosh (1999) 189-190.

van het afwijkende gedrag gezocht. Vrouwelijke homoseksualiteit daarentegen werd nauwelijks behandeld. Het maatschappelijke taboe dat daarop rustte lijkt groter te zijn dan bij homoseksuele mannen. Er vormde zich geen subcultuur van lesbische vrouwen zoals die zich rond homoseksuele mannen als Oscar Wilde vormde. Overigens wil dat niet zeggen dat homoseksualiteit bij mannen getolereerd werd: het werd zowel onder Victoria's als onder Edwards regering enerzijds als een schande, anderzijds als een mogelijkheid tot afpersing beschouwd. Hoewel in de Edwardiaanse tijd homoseksualiteit van mannen binnen kunstkringen geaccepteerd werd, bleef het maatschappelijk taboe erop nagenoeg in stand.

Afbeelding 3: Aubrey Beardsley, *The Peacock Skirt* (1893). Illustratie uit *Salome* van Oscar Wilde. Bron: Gilles Nééret, *Aubrey Beardsley* (Keulen 1998).

Het taboe op masculiene vrouwen en feminiene mannen laat een tegenovergesteld patroon zien. In de negentiende eeuw werd vanuit de medisch-wetenschappelijke hoek tamelijk veel gepubliceerd over mannelijkheid, travestie en androgynie bij vrouwen. Over vrouwelijke mannen bestaan die wetenschappelijke bronnen nauwelijks. Buiten de medische literatuur rustte een taboe op wat tegenwoordig wordt aangeduid als 'genderbenders' van beide seksen, mannen en vrouwen die de traditionele genderrollen doorbreken. Dit patroon zette zich in de Edwardiaanse periode en in het interbellum voort. De literatuur uit het eerste kwart van de twintigste eeuw lijkt het idee te bevestigen dat vrouwelijkheid bij mannen een veel groter taboe was dan mannelijkheid bij vrouwen.

Binnen de historiografie van gender, seksualiteit en liefde in West-Europa heerst de tendens dat studie naar afwijkingen in gender behoort tot het onderzoeksgebied van homostudies. De 'algemene' historiografie ziet de geschiedenis van homoseksualiteit als een andere specialisatie en beperkt zich meestal tot heteroseksuelen. Zelfs de meest uitvoerige boeken over de geschiedenis van seksualiteit, zoals die van Peter Gay en Michael Mason, geven nauwelijks enige informatie over de historische ontwikkeling van homoseksualiteit. Een belangrijke oorzaak daarvan is dat tegenwoordig met de term niet slechts een seksuele activiteit tussen twee mensen van hetzelfde geslacht wordt bedoeld. Vragen naar de geschiedenis van homoseksualiteit is in feite vragen naar het begin van een homoseksuele identiteit. En dat is een zeer omstreden kwestie.³⁰

'De gevangenis die huwelijk heet': Victoriaanse normen en waarden ten aanzien van liefde en huwelijk

De wettelijke positie van de vrouw in het huwelijk was tot de eeuwwisseling zeer ongelijk aan die van de man. De meeste vrouwen uit de burgerij en de lagere klassen waren aangewezen op het huwelijk, uit puur economische noodzaak. Tot 1870 verloor een getrouwde vrouw onder de 'common law' haar wettelijke persoonlijkheid. Volgens de Engelse rechtspraak ging deze bij het huwelijk op in de rechtspersoonlijkheid van de man ('female covert'). Tevens verwierf de man het eigendom over alle persoonlijke bezittingen van zijn vrouw. Hij was niet verplicht enige rekenschap af te leggen over hetgeen hij met dat bezit deed. Naast de 'common law' bestond er echter ook de 'law of equity' (wet van rechtvaardigheid), die in de rechtbanken tot stand was gekomen. Volgens deze wetgeving kwamen de eigendommen van een vrouw bij het huwelijk onder een soort gemeenschap van goederen met haar man. Ze behield dus het recht over een deel van haar bezit ('use'), waar ze volledig recht op bleef houden ('separate use'). Een getrouwde vrouw kon haar financiële zelfstandigheid versterken door de hoeveelheid eigendommen die onder het gedeelde bezit vielen, te vergroten. In tegenstelling tot wetgeving op het continent ontbraken wetten waar een vrouw alleen met toestemming van haar man aanspraak op kon maken.

De Victoriaanse feministen waren niet tevreden. Deze wetgeving volgens de 'law of equity' was alleen nuttig voor vermogende vrouwen. Met de 'Matrimonial Causes Act' van 1857 verminderde deze ongelijkheid. Deze wet gaf bezitsrecht aan een vrouw die gescheiden was of die in de steek was gelaten door haar man. Na invoeringen van andere wetten in 1870 en 1874 werd de patrimoniale onafhankelijkheid van Engelse gehuwden compleet. In 1893 kregen Engelse vrouwen het recht om een testament op te maken, wat in andere landen al langer het geval was.

Vanaf 1870 werden de huwelijksstatistieken gekenmerkt door scherpe stijgingen in de huwelijksleeftijd. Ook het percentage kinderloze huwelijken en het percentage

30 Geertje Mak, *Mannelijke vrouwen. Over grenzen van de sekse in de negentiende eeuw* (Amsterdam 1997).

mensen dat helemaal niet trouwde, steeg sterk. Het krijgen van kinderen maakte, statistisch gezien, een sterke verandering door in de loop van de negentiende eeuw. Van 1870 tot de eeuwwisseling daalde het geboortecijfer aanzienlijk, om na 1900 nog drastischer te kelderen. In de jaren vijftig van de negentiende eeuw hadden gezinnen gemiddeld vijf kinderen.³¹ Families met tien kinderen vormden toen geen uitzondering. In 1900 was het gemiddeld aantal kinderen gedaald tot drie. Ook het aantal buitenechtelijke kinderen daalde, hoewel dit aantal na 1900 weer licht steeg.³²

De betekenis die aan moederschap gehecht werd moet, analoog aan de kwantitatieve gegevens, ook veranderd zijn. De demografische gegevens over zuigelingensterfte zijn vaak uitgangspunt voor de behandeling van het thema moederschap geweest. Zelfs bij de elite en de bourgeoisie was sterfte onder baby's en jonge kinderen niet ongewoon. Een nieuwe zwangerschap kort na het overlijden van een eerder kind was dan ook eerder regel dan uitzondering. Toch zijn zwangerschappen in de historiografie te vaak afgebeeld als routinematige klussen. Ondanks de relatief hoge zuigelingensterfte werd aan de geboorte van kinderen, zowel meisjes als jongens, veel aandacht geschonken. Hoewel de kans dat een kind niet volwassen zou worden tamelijk groot was, riepen geboorten de nodige sentimentaliteit en vroomheid over 'het mysterie zwangerschap' op.

De dood van een baby of een moeder in het kraambed werd daarentegen gekenmerkt door christelijk stoïcisme en in mindere mate door sentimenten. Victorianen waren echter niet ongevoelig voor kraambed- en zuigelingensterfte. Contraceptie was dan ook een manier om zowel het kindertal als de zuigelingensterfte te beperken. In Engeland was het onderwerp geen groot taboe en er werd onder invloed van de econoom Malthus veel geschreven over geboortebeperking.³³ Zoals eerder besproken, nam geboortebeperking in de tweede helft van de negentiende eeuw sterk toe. In de tweede helft van de negentiende eeuw werden kinderen steeds 'kostbaarder' doordat kinderarbeid aan banden werd gelegd en schoolplicht werd ingevoerd. Zeker voor de 'lower middle class', maar ook voor andere lagen van de bevolking, was beperking van het kindertal de makkelijkste vorm van vermindering van uitgaven. Naast voorkoming van zwangerschap werd het afbreken ervan ook minder ongewoon. Na 1860 nam de anti-abortuswetgeving echter toe. Het uitvoeren van abortussen werd strafbaar en de prijs van een abortusbehandeling steeg. Vrouwen probeerden daarom vaker zelf de zwangerschap af te breken, wat de volksgezondheid niet ten goede kwam. Naast het gebruik van voorbehoedsmiddelen en abortus werd ook uitstel van het huwelijk gekozen als middel van geboortebeperking. Vanuit de religieuze hoek van de samenleving werd geprotesteerd tegen deze praktijken. Dit had echter weinig effect: de geboortecijfers bleven in de loop van de Victoriaanse en Edwardiaanse periode dalen.

31 Het gaat hier om een gemiddeld aantal kinderen en alleen om kinderen die de volwassen leeftijd bereikten.

32 Harris (1993) 46-48.

33 Gay (1984) 255-278, Mason (1994 I) 258-288 en Mason (1994 II) 174-177 en 193-194.

Het stigma dat lang aan de Victoriaanse vrouw kleefde, was dat van de moeder die al haar aandacht richtte op haar kinderen en met haar echtgenoot een emotionele relatie had. Het moederschap was echter onderhevig aan veranderingen. In het begin van de Victoriaanse periode vormden kinderen in egodocumenten slechts voetnoten. Kinderen konden een bron van aardige anekdotes zijn, maar de relatie tussen de echtelieden was het primaire thema.³⁴ Gedurende de negentiende eeuw bleef die band belangrijk. Door de dalende geboorte- en zuigelingensterfte werden gezinnen kleiner en bleven kinderen vaker in leven. Onder invloed daarvan gingen ouders in de tweede helft van de eeuw meer emotioneel 'investeren' in hun kinderen.

Deze trend zette zich in de Edwardiaanse periode voort. Naast de toenemende zorg voor kinderen veranderde moederschap door enkele andere sociale aspecten. Het maatschappelijk belang van een goede opvoeding werd langzaam duidelijker. De moeder vervulde immers een voorbeeldfunctie voor haar kinderen. Zij moest de nieuwe generatie opvoeden tot verantwoordelijke burgers en hun allerlei nieuwe waarden bijbrengen. Zo werd de moeder vanaf de eeuwwisseling ook verondersteld seksuele voorlichting te geven aan haar kroost.³⁵

Naast het morele gewicht dat aan het moederschap werd toegekend, werd de taak verzaagd door het huishouden. De toenemende welvaart en het groeiend belang dat aan hygiëne werd gehecht, zorgde ervoor dat de taak van de bourgeois huisvrouw uitgroeide tot 'manager'. In de Eerste Wereldoorlog kwam daar nog bij dat het hoofd van het huishouden bij zijn vertrek naar het front een vacuüm achterliet dat de moeder moest opvullen.³⁶

Conclusie: De verwarring rond Victorianen en gender, seks en liefde

De Victoriaanse periode is met bijzonder veel vooroordelen bejegend binnen de historiografie. Het label 'Victoriaans' is, geldend voor de hele periode, bevestigd aan een groot aantal negatief gekanonnerde termen: conservatisme, preutsheid, traditionele genderrollen en seksuele en emotionele onderdrukking. Vooral op het gebied van de persoonlijke verhoudingen tussen mannen en vrouwen binnen gender, seks en liefde bestaan veel clichés die als uitgangspunt dienen voor veel historisch werk. Enkele historici, zoals José Harris, Peter Gay en Michael Mason, proberen deze stigmatisering van de Victoriaanse periode tegen te gaan. Alle drie menen ze dat bronnenonderzoek tot op heden kwantitatief veel te beperkt en kwalitatief te eenzijdig is geweest. Bovendien delen ze de opinie dat het puriteinse stigma meer van toepassing is op de eerste helft van de negentiende eeuw dan op de hele Victoriaanse periode.³⁷ De Victoriaanse periode

34 Gay (1984) 111-133.

35 Claudia Nelson, 'Under the guidance of a wise mother: British Sex Education at the Fin de Siècle' in: Claudia Nelson and Ann Sumner Homes ed., *Maternal Instincts. Visions on motherhood and sexuality in Britain, 1875-1925* (Londen 1997) 98-122.

36 Harris (1993) 79-84.

37 Harris (1993) 89-90, Gay (1984) 3.

en de normen- en waardenpatronen ten aanzien van gender, seks, liefde en huwelijk waren veel complexer dan de reputatie van de tijd wil doen geloven.

Gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw werd de diversiteit aan sociaal gewenste gender identiteiten steeds groter. Onder invloed van verschillende maatschappelijke ontwikkelingen werden de rollen die traditioneel aan mannen en vrouwen werden toegewezen minder eenduidig. Veruit de meeste vrouwenbewegingen achter de eerste feministische golf hadden geen radicale eisen: de strijd richtte zich op verbetering van de positie van de vrouw op maatschappelijke gebieden als onderwijs en gezondheidszorg, en in het gezin. Zowel de laat-Victoriaanse als de Edwardiaanse periode werden op dit punt gekenmerkt door een toenemende persoonlijke vrijheid voor vrouwen. De positie van de vrouw op de arbeidsmarkt en de negatieve verhouding tussen arbeidsethos en vrouwelijkheid veranderden pas lang na de Edwardiaanse tijd. Hoewel de eerste veranderingen met de komst van vrouwelijke arbeid tijdens de Eerste Wereldoorlog werden ingezet, bleef werk tot lang na de Tweede Wereldoorlog beschouwd als 'onvrouwelijk'. De trage integratie van vrouwen in de arbeidsmarkt werd sterk beïnvloed door de toenemende scheiding van de maatschappelijke en privé-sfeer naar gender. Gedurende het grootste deel van de Victoriaanse periode werd het openbare leven gedomineerd door mannen, maar was het huishouden tegelijkertijd niet iets waar mannen zich verre van dienden te houden. Pas gedurende de laatste twee decennia van de negentiende en de eerste twee decennia van de twintigste eeuw werd de privé-sfeer toegewezen aan vrouwen en werd de omgangsvorm voor mannen homosociaal.

De Victoriaanse tijd is vaak hypocrisie verweten, onder andere omdat op seksueel gebied de meest preutse idealen zouden zijn behouden terwijl over het veelvuldig schenden ervan werd gezwegen. De grenzen van wat wel en niet mocht op seksueel gebied waren echter ingewikkeld. Mogelijk nog complexer waren de ideeën over uitingen op dit gebied. In dagboeken, brieven en gesprekken met naaste vrienden en familie konden de meest erotische fantasieën en praktijken worden uitgewisseld; op het openlijk bespreken ervan rustte echter een taboe. Voor veel Victorianen bood de scheiding van privé en publiekelijk een zekere ruimte voor emotionele expressie: aan passie kon ruimte worden gegeven zonder alle grenzen aan de sekseverhoudingen los te laten. Dat Victorianen passie alleen verbonden aan mannelijke seksualiteit en die van de vrouw ontkenden is onjuist. Uit medische literatuur blijkt dat vrouwelijke seksualiteit als een feit werd beschouwd. Ook een ander hardnekkig vooroordeel, de seksuele losbandigheid van Victoriaanse mannen, berust niet op correctheid. Door toenemende beschikbaarheid en gebruik van contraceptie konden seksuele relaties tussen mannen en vrouwen veranderen.³⁸ Daarnaast namen homoseksuele praktijken toe hoewel deze ook in de Edwardiaanse tijd niet openlijk konden plaatsvinden.

Liefde was in de negentiende eeuw onlosmakelijk verbonden met huwelijk. Hoewel de rechtspositie van vrouwen binnen het huwelijk tijdens de tweede helft van de Victoriaanse periode verbeterde, bleef het huwelijk tijdens de hele negentiende en het

grootste deel van de twintigste eeuw een economische 'must' voor vrouwen. Aangezien vrouwen niet geacht werden te gaan werken was een echtgenoot onontbeerlijk voor het levensonderhoud. Naast een economische reden had de plicht tot trouwen een sterke culturele reden: huwelijk bleef, ook in de Edwardiaanse tijden erna, de norm. Binnen het huwelijk veranderde er in de Victoriaanse tijd evenwel veel. Door met name verbeterde hygiëne en gezondheidszorg daalde het sterftcijfer onder kinderen sterk, en door geboortebeperking nam het gemiddeld aantal kinderen per gezin af. Aan opvoeding werd steeds meer waarde gehecht en dit werd langzaam een taak van de vrouw. Met de verzware van het huishouden en het toenemende belang van een schoon en 'gezellig' huis werd 'the home' de plaats van de vrouw bij uitstek. Deze trend werd in de Edwardiaanse periode en tijdens het interbellum voortgezet.

Een bevooroordeelde, ongenueanceerde kijk op de Victoriaanse tijd heeft twee belangrijke nadelen. Ten eerste doet het onrecht aan de complexiteit van de periode en de heersende sociale normen en waarden. Wat wellicht belangrijker is, is dat het onrecht doet aan de periode die erop volgde: de Edwardiaanse tijd, de periode die voorafging aan de Eerste Wereldoorlog en het Interbellum dat erop volgde. Veel ontwikkelingen die toegeschreven zijn aan de Edwardiaanse tijd zijn reeds in de tweede helft van de negentiende eeuw ingezet. De Victoriaanse periode was minder conservatief dan het stigma doet vermoeden: de Edwardiaanse periode is ten onrechte veel progressiviteit aangemeten. De invloed van Victoriaanse normen- en waardenpatronen bleef tijdens Edwards regering en in de jaren tussen de twee wereldoorlogen duidelijk merkbaar.

De historici die de moeite hebben genomen om aan te tonen hoe onjuist het stigma van de negentiende eeuw is, wijzen vaak verbitterd naar de Bloomsbury Group als primaire oorzaak van de verkeerde reputatie:

Anti-Victorianism seems to have settled in as a permanent feature of our modern historical consciousness. What started as a mischievous or irritated gesture on the part of a small intellectual élite around the time of World War One has become the firm orthodoxy of the middle-brow mass. (...) These remarks will be baffling to many for whom the basic indictment of the Bloomsbury circle has never been revised. (...) The rot set in around the time of Victoria's accession -In Virginia Woolf's words, there then formed 'the great cloud which hung, not only over London, but over the whole of the British Isles'(...).³⁹

Met bijzonder veel kritiek op de 'burgerlijke' cultuur van de Victoriaanse periode probeerden Edwardianen, zoals de leden van de Bloomsbury Group, hun eigen tijd als een tweede Renaissance te waarderen. Een nieuwe, progressieve tijd zou zijn aangebroken waarin alle taboes zouden worden doorbroken. De belangrijke culturele maatschappelijke vernieuwingen die nu als 'kenmerkend voor de Edwardiaanse periode' gelden, hadden echter hun wortels in de Victoriaanse tijd.

39 Michael Mason, 'Rational and Companionate, or Carnal and Impulsive?' in: *London Review of Books* 7 (1999).

Zuigelingensterfte in de zomer van 1911

Oorzaken van en reacties op een sterftecrisis in Nederland¹

Vanaf 1875 is in Europa een dalende lijn waar te nemen in de sterftecijfers. Deze daling was niet geheel regelmatig, maar werd een aantal keren onderbroken door korte sterftecrises. In 1911 was er in de zomermaanden sprake van zo'n sterftepiek. Met name zuigelingen, kinderen beneden een jaar, stierven bovennormaal. Doordat de zomer van 1911 gekenmerkt werd door extreem hoge temperaturen, werd de toegenomen sterfte aan deze hitte toegeschreven. De achterliggende oorzaken van deze extreme zuigelingensterfte zijn echter niet eenduidig weer te geven. In dit artikel wordt ingegaan op een aantal aspecten die hiermee in verband kunnen worden gebracht. Allereerst wordt de invloed van hoge temperaturen op de sterfte uiteengezet. Hierbij staat de situatie in 1911 centraal. Vervolgens wordt de regionale spreiding van de zuigelingensterfte in Nederland gekoppeld aan een aantal factoren, die mogelijk van invloed waren op de hoge sterfte. Tot slot komen de reacties op de hoge zuigelingensterfte aan de orde. Waren bepaalde groepen in de samenleving zich bewust van de hoge zuigelingensterfte? En zo ja, wat zagen zij als oorzaken en welke maatregelen namen zij daartegen? Hierbij is gekozen voor enkele niveaus die direct betrokken waren bij zuigelingen en zuigelingenverzorging, namelijk voedvrouwen, kruisverenigingen en enkele vrouwenbladen.

Invloed van hitte op sterfte in 1911

Temperatuur is in combinatie met windkracht, luchtvochtigheid en stralingsintensiteit van invloed op de fysieke gesteldheid van de mens. Met name in de doorwerking van hitte op zuigelingensterfte speelt een aantal factoren een rol, zoals de kwaliteit van het drinkwater, het al dan niet geven van borstvoeding en de hygiënische omstandigheden. Deze factoren spelen te allen tijde een rol, maar vergroten de kans op sterfte in het geval van een hittegolf. Het jaar 1911 was een bijzonder jaar wat betreft hoge temperaturen en het aantal dagen met maxima boven de 25°C. In de maanden juli, augustus en september werden 35 dagen gemeten waarop de temperatuur boven de 25°C lag².

Zuigelingen werden tijdens en na de hittegolf van 1911 voornamelijk getroffen door maag- en darmstoornissen. De zuigeling kon op drie manieren gevoed worden: ze kreeg alleen moedermelk of alleen kunstmatige voeding of een combinatie van beide.

1 Dit artikel is tot stand gekomen naar aanleiding van het onderzoekseminar ESG/L.J. Rogier-leerstoel 1999-2000 onder leiding van Th. Engelen en F. van Poppel. Tijdens het schrijven hebben we gebruik gemaakt van de bijdragen van: Geert van den Borne, Ivo Geerits, Sjors Heezemans, Siem Hofstee, Marloes Hulsken, John von der Linden, Albert Logtenberg, Jan van de Mortel, Jean-Luc Rouvroye, Luuk Schreven, Hans Tieben, Liesbeth Timmermans en Emil Uriot.

2 G.P. Können (red.), *Het weer in Nederland. Wisselend bewolkt. Een overzicht van ons weer door het KNMI* (Zutphen 1993) 104-105.

Moedermelk bood de meest volledige en gezonde voeding, ze bevatte stoffen die de zuigeling tegen ziekten beschermde en bacteriële en virusinfecties tegenwerkte³. Bovendien bevatte de moedermelk essentiële stoffen die de vertering en stofwisseling van de zuigeling ondersteunden⁴. Om verschillende redenen kon de moeder er echter voor kiezen haar kind geheel of gedeeltelijk kunstmatig te voeden. Moeders uit de arbeidersklasse moesten vaak snel na de bevalling terugkeren in het arbeidsproces, waardoor ze hun kinderen niet voldoende borstvoeding konden geven. De fysieke toestand van de moeder kon het haar bovendien onmogelijk maken om haar kind natuurlijk te voeden. Tevens gold binnen sommige groepen het idee dat het geven van borstvoeding onzedelijk was. Onderzoek naar de toename van zuigelingensterfte in de hete zomer van 1911 in Engeland laat zien dat onder zuigelingen die borstvoeding kregen nauwelijks een toename in sterfte te constateren viel, terwijl onder diegene met de slechtste kunstmatige voeding sterfte het hoogste was. De kwaliteit en bereidingswijze van de kunstmatige voeding speelde een belangrijke rol in het verklaren van het verschil tussen het vaker voorkomen van maag- en darmstoornissen onder kunstmatig gevoede zuigelingen. De kunstmatige voeding bestond in het begin van de twintigste eeuw uit een mengsel van koemelk en water⁵.

De kwaliteit van het drinkwater had daardoor een grote invloed op de gezondheid van de kunstmatig gevoede zuigeling. In het begin van de twintigste eeuw hadden de meeste Nederlanders nog niet de beschikking over drinkwater via waterleidingen. De drie belangrijkste bronnen van drinkwatervoorziening waren: grondwater, oppervlaktewater en direct opgevangen regenwater⁶. Grondwater en regenwater waren de meest zuivere bronnen, terwijl oppervlaktewater vaak vervuild was doordat riolen erop uitmondde. Tijdens langdurig hoge temperaturen was het mogelijk dat de beste bronnen van drinkwater niet of minder te gebruiken waren, waardoor men was aangewezen op minder zuiver drinkwater. Ook bestaande drinkwaterbronnen konden in kwaliteit afnemen, veel verdamping van water stimuleerde namelijk de bacteriegroei⁷. Hittegolven hadden dus een negatief effect op de drinkwaterkwaliteit, waardoor de kunstmatig gevoede zuigeling een grotere kans had om maag- en darmaandoeningen op te lopen.

Een andere verklaring voor het verschil in sterfte tussen natuurlijk en kunstmatig gevoede zuigelingen ten tijde van hittegolven is het feit dat kunstmatige voeding met name in warm weer snel aan bederf onderhevig was. Bovendien kwamen vliegen op de

3 R.A. Lawrence, *Breastfeeding. A guide for the medical profession* (3^e druk; St. Louis e.a. 1989) 118-147.

4 C. van den Bogaard, *Beschermt borstvoeding tegen ziekte? Een onderzoek in vier huisartspraktijken naar beschermende effecten van borstvoeding* (Nijmegen 1990) 150-152.

5 V. Fildes, 'Infant feeding practices and infant mortality in England, 1900-1919', *Continuity and change* (1998) 267-271.

6 B.C.J. Zoeteman (red.), *Gezond drinkwater* (Den Haag 1976) 14.

7 I. Vogelzang, *De drinkwatervoorziening van Nederland voor de aanleg van de drinkwaterleidingen* (Utrecht 1956) 20-21.

melk af⁸. De huisvlieg was een ideale overbrenger van ziekteverwekkers. In de zoektocht naar goede plekken om eitjes te leggen en om aan de benodigde voeding te komen, kwam de vlieg zowel in aanraking met door bacteriën besmette bronnen (huisvuil, uitwerpselen en afvalwater) als met voedsel van de mens. De door de vlieg overgebrachte ziekteverwekkers waren vooral van invloed op het maag- darmsysteem⁹.

Hygiënische omstandigheden waren eveneens van invloed op de mortaliteit. Het niet in acht nemen van de regels met betrekking tot voedselbereiding, afvalverwerking en woonomgeving kon tot gevolg hebben dat ziekteverwekkers vrij spel hadden. Wanneer hoge temperaturen optraden, ging voedsel en afval sneller rotten en werd de kans op verspreiding van ziektekiemen vergroot¹⁰. Gebrekkige huisvesting was tevens een factor die de hoogte van de sterfte kon beïnvloeden. Met name in steden waren arbeiders rond de eeuwwisseling slecht gehuisvest. Zij leefden vaak in woningen met beperkte mogelijkheden tot ventilatie¹¹.

Regionale spreiding van zuigelingensterfte in Nederland

De zuigelingensterfte (het aantal overledenen beneden het jaar per 1000 levend geboren) in de jaren 1908-1913 in Nederland vertoonde een redelijk constant spreidingspatroon. Met name in de zuidelijke provincies, ten zuiden van de lijn Hoek van Holland-Arnhem kwamen relatief hoge sterftecijfers voor onder zuigelingen, terwijl ten noorden van deze lijn de sterfte relatief laag was. Vooral Friesland werd gekenmerkt door een zeer laag sterftecijfer. Onderstaande figuur geeft een beeld van deze regionale spreiding.

In de literatuur zijn in de loop van de tijd verschillende verklaringen gegeven voor de regionale spreiding van zuigelingensterfte in Nederland. Aan de hand hiervan kunnen een zestal factoren onderscheiden worden. J.P. Mackenbach stelde in 1990 vast dat er drie reële factoren waren waarmee de regionale spreiding van het sterftecijfer verklaard kon worden¹². Ten eerste speelden culturele factoren een rol. In de zuidelijke provincies Noord-Brabant en Limburg was de zuigelingensterfte over het algemeen hoger dan gemiddeld. Omdat deze provincies overwegend katholiek waren in de negentiende en begin twintigste eeuw, is dikwijls geprobeerd hier een verband tussen te leggen. Onder katholieken bleek de (zuigelingen)sterfte eind negentiende eeuw aanmerkelijk hoger te liggen dan onder andere bevolkingsgroepen. Mogelijke verklaringen hiervoor zijn een sterke afkeur vanuit katholieke hoek ten aanzien van liberale en socialistische

8 Fildes, 'Infant feeding', 269.

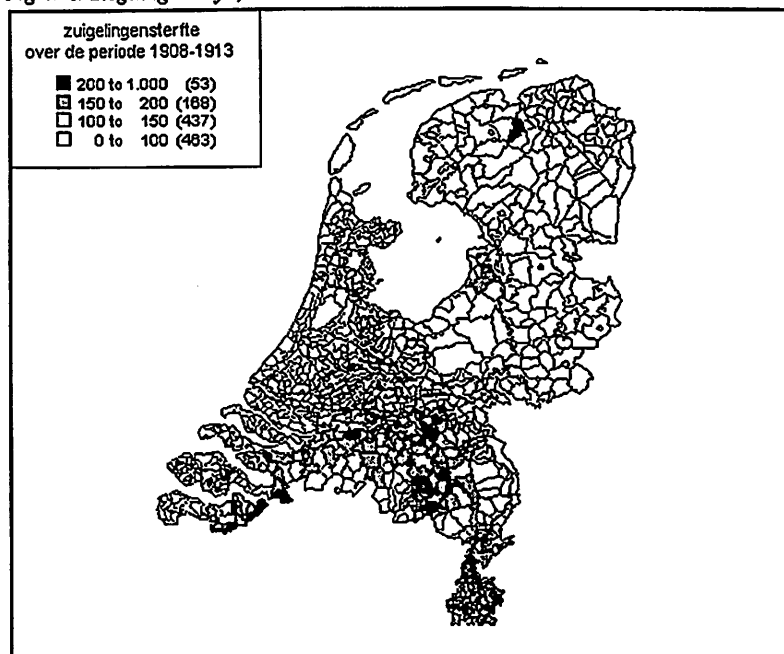
9 S.W. Tromp, *Biometeorology. The impact of the water and climate on humans and their environment (Animal and plants)* (London 1980) 292-293.

10 J. Landers, 'Mortality, weather and prices in London 1675-1825: a study of short-term fluctuations', *Journal of historical geography* 12 (1986) 348, 359-360.

11 E.M. Kilbourne e.a., 'Risk factors for heatstroke. A case-control study', *Journal of the American medical association* 247 (1982) 3332-3336.

12 J.P. Mackenbach e.a., *Regionale sterfteverschillen. Een bundel met artikelen ten behoeve van het symposium 'Regionale sterfteverschillen' d.d. 9 november 1990 te Rotterdam* (Rotterdam 1990).

Figuur 1. Zuigelingensterfte, 1908-1913

Bron: NIDI en CBS.

opvattingen en een sterke nadruk op de zedelijkheid door de katholieke clerus waardoor aversie bestond tegen het geven van borstvoeding¹³. Ook het opleidingsniveau van katholieken, dat in verhouding tot andere bevolkingsgroepen relatief laag was, wordt als verklaring genoemd.

De tweede reële factor is het inkomensniveau. De mate van toegang tot gezondheidszorg rond 1911 was afhankelijk van het inkomensniveau. Innovaties op medisch gebied evenals geneeskundige hulp waren beter toegankelijk voor de meer welgestelden. Bovendien konden vrouwen uit hogere sociale klassen zich intensiever met de verzorging van hun kinderen bezig te houden omdat ze geen betaalde arbeid hoefden te verrichten.

De derde reële factor die Mackenbach onderscheidde, is de mate van verstedelijking. Verstedelijking kan zowel een positief als negatief effect op de sterfte hebben. Enerzijds zullen in dichtbevolkte gebieden besmettelijke ziekten sneller om zich heen grijpen dan in dunbevolkte gebieden. Bovendien heeft een hogere bevolkingsconcentratie een hogere productie van warmte tot gevolg, terwijl dichte bebouwing er eveneens voor zorgt dat de warmte langer vastgehouden wordt. Anderzijds is de mobiliteit van personen in dichtbevolkte gebieden groter. Medische hulp en nieuwe ideeën omtrent medische kennis waren meer toegankelijk in steden dan in plattelandsgebieden. Toch kan in de

¹³ J.H. Starmans, *Verloskunde en kindersterfte in Limburg. Folklore: geschiedenis: heden* (Maastricht 1930) 342.

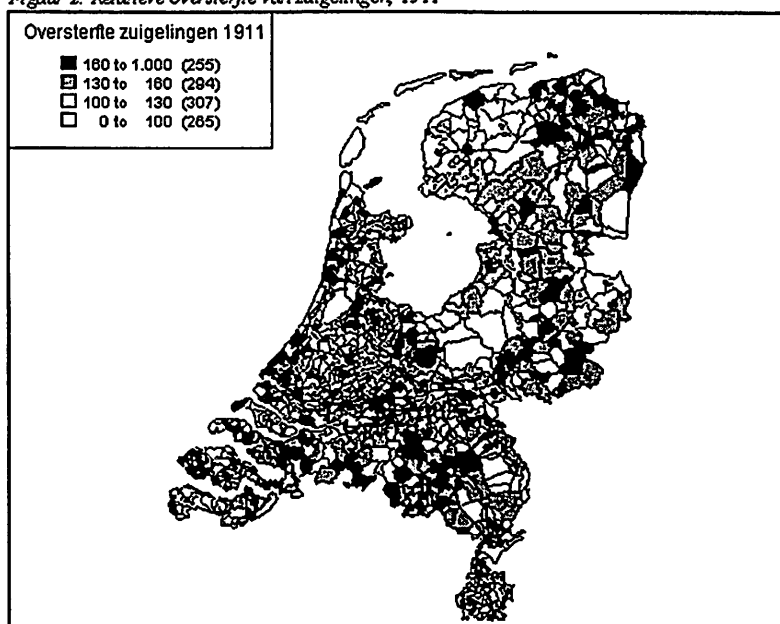
periode rond 1911 een positief verband verwacht worden tussen verstedelijkingsgraad en zuigelingensterfte. De nadelen van het wonen in steden wogen niet op tegen de grotere beschikking over medische voorzieningen.

De vierde te onderscheiden factor kan ontleend worden aan E. Hofstee¹⁴. Hij stelde dat de hoge zuigelingensterfte in het begin van de negentiende eeuw in het westen en noorden van het land vooral het gevolg was van de grote verzilting van de bodem en onder andere daardoor een slechte drinkwatervoorziening. Het probleem van de verzilting was tegen het begin van de twintigste eeuw grotendeels ondervangen. Toch was de kwaliteit van het drinkwater nog steeds van invloed op het sterftecijfer, omdat de meeste huishoudens niet waren aangesloten op een waterleiding.

Als vijfde factor speelde de volksgezondheid een rol. Deze volksgezondheid is in dit geval gemeten aan de hand van het geneeskundigen per gemeente. De zesde factor die van invloed was op zuigelingensterfte, is het weer. Met name hittegolven vertoonden een positief verband met sterfte. Hierbij moet opgemerkt worden dat voor de periode 1908-1913 over de zomertemperatuur alleen maandgemiddelden beschikbaar zijn, gemeten op een beperkt aantal punten in Nederland.

De vraag is echter in hoeverre deze regionale spreiding van de zuigelingensterfte ook voor het jaar 1911 gold. Figuur 2 geeft de relatieve oversterfte van zuigelingen in 1911 weer (zuigelingensterfte van 1911 in verhouding tot de jaren 1908-1913).

Figuur 2. Relatieve oversterfte van zuigelingen, 1911

Bron: NIDI en CBS.

¹⁴ E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden* (Bussum 1981).

Uit figuur 2 blijkt dat geheel Nederland in 1911 een verhoogde zuigelingensterfte kende. Alle provincies, alsook Nederland in zijn geheel kenden een zuigelingensterfte die in 1911 tenminste tien procent boven het gemiddelde van de periode 1908-1913 lag. In hoeverre waren de eerder genoemde zes factoren van invloed op de hoge zuigelingensterfte in 1911? Om hier een antwoord op te kunnen geven zijn uit de factoren een achttal variabelen gedestilleerd: religieuze overtuiging (al dan niet katholiek), percentage mannelijke arbeiders in de landbouw, percentage mannelijke arbeiders in de industrie, bevolkingsdichtheid, beschikbaarheid van waterleiding, mate van verzilting, beschikbaarheid van medisch kundigen en de gemiddelde zomertemperatuur over de maanden juli, augustus en september. Deze variabelen zijn per gemeente verzameld en vervolgens gebruikt in een multivariate regressie-analyse. De uitkomsten van deze analyse worden hieronder gegeven.

Figuur 3 Analyse zuigelingensterfte

	1908-1913		1908-1913 excl. Noord-Brabant en Limburg		1911		1911 excl. Noord-Brabant en Limburg	
	Samenhang	Significantie	Samenhang	Significantie	Samenhang	Significantie	Samenhang	Significantie
Katholicisme	.298	Ja	.149	Ja	.007	Nee	-.005	Nee
Arbeiders landbouw	.088	Ja	.144	Ja	.038	Nee	.016	Nee
Arbeiders industrie	.099	Ja	-.001	Nee	.005	Nee	-.056	Nee
Bevolkingsdichtheid	.122	Ja	.146	Ja	.041	Nee	.074	Nee
Waterleiding	-.091	Ja	-.063	Nee	.019	Nee	.018	Nee
Verzilting	-.096	Ja	-.162	Ja	.044	Nee	.042	Nee
Geneeskundigen	.018	Nee	-.049	Nee	.001	Nee	-.004	Nee
Zomertemperatuur	.241	Ja	.229	Ja	.076	Ja	.063	Nee
Totaal verklaard	29%		16%		1%		1%	

Uit de analyse, welke in totaal met twee verschillende afhankelijke variabelen is uitgevoerd voor twee te onderscheiden geografische entiteiten, is gebleken dat de spreiding van zuigelingensterfte in de periode 1908-1913 voor 29 procent verklaard kan worden aan de hand van de genoemde onafhankelijke variabelen. Hierbij vertoonde de spreiding van zuigelingensterfte de grootste samenhang met de gemiddelde zomertemperatuur en het percentage katholieken. Het promillage medisch kundigen liet nagenoeg geen samenhang zien met de sterfte. De multivariate regressie-analyse kan de zuigelingensterfte crisis van 1911 echter niet verklaren. Alle variabelen gezamenlijk verklaren slechts voor één procent de extreme sterfte. Alleen de gemiddelde zomertemperatuur vertoonde een kleine significante samenhang met de spreiding van oversterfte (0.76). Het is mogelijk dat deze significantie van meer betekenis zou zijn geweest, als meer nauwkeurig temperatuurgegevens (dagtemperatuur per gemeente) beschikbaar waren.

Andere dan bovenstaande factoren hebben dus een bepalende rol gespeeld in het ontstaan van de extreme zuigelingensterfte in 1911. Wellicht waren factoren als voeding

en behuizing meer verklarend geweest. Het was echter in het kader van dit onderzoek onmogelijk deze factoren op te nemen omdat hierover onvoldoende kwantitatieve gegevens beschikbaar waren.

Reacties op de hoge zuigelingensterfte

Achteraf gezien kan worden vastgesteld dat in het jaar 1911 een bovennormale zuigelingensterfte plaatsvond in vergelijking met omringende jaren. Was de bevolking zich in het jaar 1911 en de jaren direct daarna bewust van deze sterftecrisis? En zo ja, wat zagen zij als oorzaken en werden er maatregelen getroffen? In het kader van dit onderzoek zijn drie verschillende niveaus bekeken: de kruisverenigingen, vroedvrouwen en vrouwentijdschriften.

Kruisverenigingen

Allereerst is nagegaan welke maatregelen Kruisverenigingen namen ten aanzien van de zuigelingensterfte in 1911. Voor Kruisverenigingen is gekozen, omdat deze behoorden tot de belangrijkste particuliere organisaties die zich met de volksgezondheid bezig hielden. Kruisverenigingen kwamen tot stand rond de eeuwwisseling, een periode van hoge zuigelingensterfte. De was dan ook een van de redenen om de verenigingen op te richten: 'Voorts tracht het de kindersterfte te bestrijden en de kraamverpleging te verlenen, door zijne kraamwijkverpleging; de beschikbaarstelling van de noodige hulpmiddelen, zijne baker- en moeder cursussen (...)'¹⁵. Volgens Het Groene Kruis was de zuigelingensterfte het gevolg van een gebrek aan hygiëne, slechte behuizing en ondeskundige hulp en adviezen. De maatregelen, die de verenigingen tegen de zuigelingensterfte namen, moeten vooral in de voorlichting en propaganda voor een betere zuigelingenverzorging gezocht worden. Deze voorlichting werd met name gerealiseerd door het geven van cursussen aan jonge moeders en andere jonge vrouwen. Hierbij werd vooral wassen, reinheid, hygiëne en borstvoeding gepropageerd¹⁶. In de beschikbare archiefstukken werd de excessieve zuigelingensterfte in de zomermaanden van 1911 niet aangehaald. De hoge zuigelingensterfte heeft ogenschijnlijk geen invloed gehad op het beleid van de Kruisverenigingen.

De overkoepelende organisatie van de Nederlandse Kruisverenigingen, de Algemene Vereniging Het Groene Kruis, gaf een tijdschrift uit waarin zaken, die betrekking hadden op de volksgezondheid en onder de Kruisverenigingen vielen, besproken werden. Dit tijdschrift, *Het Groene en Het Witte Kruis. Geïllustreerd maandschrift gewijd aan de belangen van 'Het Groene Kruis', 'Het Witte Kruis' en andere Vereenigingen ter bevordering der Huiselijke Ziekenverpleging en der toegepaste Hygiëne* verscheen in de periode 1904-1956. Het tijdschrift telde ongeveer 30 pagina's per nummer en had een aantal vaste rubrieken: 'opstellen' (rapportages van onderzoek door artsen, vergaderingen, cursussen en

¹⁵ Katholiek Documentatie Centrum, Archief Algemene Vereniging Het Groene Kruis, inv. nr. 54.

¹⁶ Ibidem, inv. nr. 5, 69, 73.

aansporingen), 'ingezonden stukken' (artsen of verpleegkundigen die gezondheidswkwesties aan de orde wilde stellen), 'aanbevelingswaardige artikelen' en 'slotrubrieken' (vragenbus en mededelingen). Voor de jaren 1909-1913 is geanalyseerd op welke manier in het tijdschrift aandacht werd geschonken aan zuigelingen­zorg. In het merendeel van de artikelen over zuigelingen­zorg werden de medewerkers van de Kruisverenigingen aangespoord tot het opzetten en geven van cursussen ter bestrijding van de zuigelingen­sterfte. Het betrof dus vooral artikelen van en voor mensen werkzaam in de medische sector. Gezinnen met zuigelingen werden niet direct aangesproken. In de artikelen van 1909 en 1910 werd vooral gestreefd naar een betere voorlichting op het gebied van voeding. De auteurs waren van mening dat de hoge zuigelingen­sterfte voor een groot deel op voeding was terug te voeren. Borstvoeding moest daarom gestimuleerd worden en vrouwen moesten voorgelicht worden over kunstmatige voeding. Opvallend is dat in het jaar 1911 meer artikelen aangaande maatregelen om de zuigelingen­sterfte aan te pakken in het tijdschrift verschenen. Deze artikelen benadrukten evenals in voorgaande jaargangen het voedingsaspect. Er werd eveneens gesteld dat de hoge sterfte niet hoofdzakelijk aan armoede te wijten was. De hoge zuigelingen­sterfte in de zomer werd in het blad niet genoemd. In de artikelen die in 1912 verschenen, werd voornamelijk de praktische uitvoering van de voorgestelde cursussen besproken. Het publiceren van deze maatregelen die zuigelingen­sterfte moesten bestrijden, kon een reactie zijn op de zuigelingen­sterfte in de zomermaanden van 1911. Dit werd echter nergens expliciet vermeld. In 1913 nam de aandacht voor de zuigelingen­zorg in het tijdschrift af.

Vroedvrouwen

Een tweede groep waarvan een reactie op de hoge zuigelingen­sterfte van 1911 verondersteld kon worden, zijn de vroedvrouwen. Aan het begin van de twintigste eeuw speelden vroedvrouwen een belangrijke rol tijdens de bevalling. In 1910 vond 4.3 procent van de bevallingen in Nederland plaats zonder bijstand van een arts of vroedvrouw¹⁷. Voor 1906 zijn gegevens beschikbaar over de verdeling van de verloskundige arbeid onder artsen en vroedvrouwen: de vroedvrouwen namen 59 procent van de bevallingen voor hun rekening en de artsen 36 procent¹⁸. Bovendien werd de vroedvrouw rond de eeuwwisseling door hygiënist­en ingezet om de traditionele onhygiënische gewoontes rond de geboorte uit te bannen, wat een positief effect op het zuigelingen­sterftecijfer zou moeten hebben.

Om de reactie van de 'Nederlandse vroedvrouw' op de hoge zuigelingen­sterfte te bepalen, is alleen het *Tijdschrift voor praktische verloskunde, hoofdzakelijk ten dienste van vroedvrouwen*. Voortzetting van het "maandblad voor praktische verloskunde" bruikbaar. Van

17 A. Crebas, 'Vroedvrouwen en thuisbevallingen in Nederland, 1900-2000 verslag van een workshop', *Tijdschrift voor verloskundigen: maandblad van de Nederlandse organisatie van verloskundigen* 20 (1995) 572.

18 H. Marland, 'De missie van de moderne vroedvrouw. Tussen traditionele en moderne kraamzorg in het begin van de twintigste eeuw', *Mensch en Maatschappij* 20 (1995) 68.

de verschillende vroedvrouwenverenigingen die in die tijd bestonden is namelijk geen archief bewaard gebleven. Van het tijdschrift zijn de jaargangen 12 (1908/1909) tot en met 16 (1912/1913) onderzocht. In het tijdschrift werden verschillende soorten artikelen opgenomen. Ten eerste artikelen met een medisch karakter, waarin op technische aspecten van het vroedvrouwenberoep werd ingegaan. Ten tweede verschenen er artikelen waarin moeders, kinderen en verlossingen centraal stonden. In deze artikelen werd veel praktische informatie gegeven en werden vroedvrouwen voorgelicht op het gebied van zuigelingenvoeding en zuigelingenverzorging. Zuigelingensterfte werd in het tijdschrift summier aan de orde gesteld en slechts in enkele gevallen werd de vroedvrouw daarbij gewezen op haar gedrag, dat eventueel kon bijdragen aan een bestrijding van de zuigelingensterfte.

In de zomermaanden van 1911 werd de hoge zuigelingensterfte door het *Tijdschrift voor praktische verloskunde* niet opgemerkt. De artikelen die rond deze tijd verschenen, weken niet af van het gangbare. In 1912 verschenen enkele artikelen waarin de hoge zuigelingensterfte van 1911 geconstateerd werd. Een eerste artikel, dat overgenomen uit de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, werd in januari 1912 gepubliceerd. Daarin werd geschreven:

'De temperatuur speelt in het leven der zuigelingen een groote rol; groote zomerwarmte is voor de kinderen in het eerste levensjaar zeer gevaarlijk. In de maand Augustus van dit jaar bedroeg het sterftecijfer in verschillende gemeenten gemiddeld 40 pct., in sommige steden zelfs van 60 tot 70 pct. Zooals dan ook in ons land zelden gebeurt, overtrof in verscheidene plaatsen de sterfte de geboorte. Spreker toonde daarna aan, dat deze zomerhitte echter veel meer invloed heeft op fleschkinderen dan op borstkinderen.'¹⁹

In 'Overzicht van mijn verlossingen in 1911' schonk M. Kooijman uit Koudekerke eveneens aandacht aan de hoge zuigelingensterfte in 1911 en legde ze een relatie met de voeding van de zuigelingen:

'Van de 59 kinderen zijn er drie dood geboren en voor 10 was de maand Augustus te warm. Opmerkelijk was het, dat de kinderen met borstvoeding weinig of niets van de warmte te lijden hadden, er is er althans gestorven.'²⁰

Opvallend is bovendien een zevendelige serie die in 1912 gepubliceerd werd, met als thema zuigelingenverzorging en zuigelingenhygiëne, waarin gewezen werd op de verhoogde kans van sterven van zuigelingen in augustus. In dit artikel werd niet direct verwezen naar de sterftecrisis van 1911.

19 'Het zuigelingen-vraagstuk', *Tijdschrift voor praktische verloskunde, hoofdzakelijk ten dienst van vroedvrouwen. Voortzetting van het "maandblad voor praktische verloskunde"* 15 (1912) 302-303.

20 M. Kooijman, 'Overzicht van mijn verlossingen in 1911', *Tijdschrift voor praktische verloskunde* 15 (1912) 424.

Ter vergelijking zijn tevens twee andere medische tijdschriften geanalyseerd. Ten eerste het *Nederlandsch tijdschrift voor verloskunde en gynaecologie*. Dit tijdschrift werd geheel bepaald door artikelen met een medisch karakter. Onderwerpen als zuigelingensterfte kwamen niet aan de orde en de zuigelingensterfte in 1911 speelde in dit tijdschrift dus in geen enkel opzicht een rol. Ten tweede het *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde*. Hierin verschenen rond 1911 een klein aantal artikelen met als onderwerp de zuigelingensterfte van 1911, één ervan verwees er direct naar: 'Hoe hebben de zuigelingen in enkele Nederlandsche steden den warmen zomer van 1911 doorstaan?'²¹ In dit artikel werd de situatie in de grootste Nederlandse steden vergeleken met andere Europese steden tijdens de warme zomermaanden van 1911. Verschillende aspecten zoals de hitte, hygiënische omstandigheden en de bevolkingsdichtheid met elkaar vergeleken.

Het *Tijdschrift voor praktische verloskunde* schonk in het eerste decennium van de twintigste eeuw in vergelijking met andere medische tijdschriften relatief meer aandacht aan maatschappelijke aspecten, waardoor zuigelingenverzorging en zuigelingenhygiëne vaker het onderwerp waren. De toename van het aantal artikelen in het *Tijdschrift voor praktische verloskunde* met deze thema's in 1912 zou een reactie kunnen zijn op de excessieve zuigelingensterfte in de zomermaanden van 1911, hoewel dit in deze artikelen niet geëxpliceerd werd.

De vroedvrouwen reageerden in 1911 niet direct op de hoge zuigelingensterfte, maar uit de artikelen in het tijdschrift blijkt dat zij zich in 1912 wel degelijk bewust waren van een sterftecrisis in het voorgaande jaar. De oorzaken hiervoor werden voornamelijk gezocht in de hoge zomertemperaturen, slechte hygiënische omstandigheden en het niet geven van borstvoeding.

Vrouwentijdschriften

In de derde plaats is onderzocht op welke manier in vrouwentijdschriften werd gereageerd op de zuigelingensterfte in het jaar 1911. Vrouwentijdschriften richtten zich op vrouwen en dus ook op moeders. De verzorging van zuigelingen was rond het jaar 1911 specifiek het terrein van de moeder. Uit de acties van de Kruisverenigingen is gebleken dat propaganda voor zuigelingenbescherming zich met name richtte op moeders. De nadruk lag hierbij vooral op het bevorderen van borstvoeding. Een relevante vraag is dan ook op welke manier en in welke mate in de jaren 1909-1913 in een aantal vrouwentijdschriften aandacht werd besteed aan zuigelingen en hoe dit in verhouding stond tot de sterftecrisis van 1911. Om een afspiegeling van de Nederlandse samenleving te krijgen zijn vijf verschillende bladen geanalyseerd.

Het damesblad *De Lelie*. *Maandelijksch katholiek Dames-tijdschrift voor Noord- en Zuid-Nederland* richtte zich op katholieke vrouwen. Het blad besteedde aandacht aan zaken waar de gegoede katholieke vrouw zich mee bezig hield. Mode, huishouden, huwelijk, voeding, boeken en gedichten vormden de inhoud van het blad. Als bron van de

21 M.R. Heynsius van den Berg, 'Hoe hebben de zuigelingen in enkele Nederlandsche steden den warmen zomer van 1911 doorstaan?', *Nederlandsch tijdschrift voor geneeskunde* (1912) 907.

socialistische vrouwenbeweging is *De Proletarische Vrouw: blad voor arbeidsters en arbeidstersvrouwen* geanalyseerd. Dit tweewekelijks verschijnende blad was een uitgave van de sociaal-democratische Vrouwen Propaganda Club. Het blad bevatte voornamelijk artikelen over sociale ongelijkheid en zaken die typisch betrekking hadden op vrouwen uit de arbeidersklasse of uit arbeidersgezinnen. *Evolutie: veertiendaagsch blad voor de vrouw* was een liberaal-feministisch blad uitgegeven door de Vrije Vrouwenbeweging. Het blad richtte zich op geschoolde en maatschappelijk actieve vrouwen uit de burgerij. Kiesrecht, gelijke rechten voor mannen en vrouwen, de onderdrukking van de vrouw en activiteiten georganiseerd door vrouwen stonden centraal. *De Bode der Heldring-gestichten* was een vrouwenblad van protestantse signatuur. Het blad was vooral gericht tegen prostitutie en criminaliteit. *De Vrouw en haar Huis: geïllustreerd maandschrift* vormde ten slotte een vrouwentijdschrift zonder sterk levensbeschouwelijke of politieke doelstellingen. Het blad had aandacht voor huishoudelijke zaken en hobby's.

In totaal zijn van deze vijf tijdschriften 76 artikelen over zuigelingen en zuigelingen-zorg geanalyseerd uit de jaren 1909-1913, op basis waarvan het volgende geconcludeerd kan worden. Zuigelingen en zuigelingen-zorg waren een onderwerp in alle vijf de geanalyseerde vrouwentijdschriften in de periode 1909-1913. De mate van aandacht en manier van berichtgeving verschilden echter behoorlijk van elkaar. *De Proletarische Vrouw* schreef het meest uitgebreid over zuigelingen-zorg en -sterfte. *De Bode der Heldring-gestichten* besteedde meer aandacht aan het onderwerp zuigelingen dan *De Lelie*. *Evolutie* besteedde de minste aandacht aan het onderwerp, ook in *De Vrouw en haar Huis* kwam het onderwerp zuigelingen-zorg meestal slechts zijdelings aan de orde.

Een verklaring voor deze verschillen is te geven aan de hand van het karakter van de vrouwentijdschriften. Uit onderzoek is gebleken dat de hoge sterftekanen van zuigelingen in de periode 1909-1913, veelal veroorzaakt werden door slechte woontoestanden, gebrek aan hygiëne, onwetendheid van moeders op het gebied van voeding en verzorging en de invloed van hoge temperaturen of sterke temperatuurschommelingen. Lage sociale klassen hadden meer te maken met het merendeel van bovenstaande factoren. Met name arbeiders waren dikwijls slecht gehuisvest, hadden onvoldoende voedsel, leefden in slechtere hygiënische omstandigheden en moeders vertoonden vaker uitputtingsverschijnselen²². *De Proletarische Vrouw* signaleerde de hoge zuigelingensterfte dan ook als een typisch arbeidersprobleem. De slechte situatie van de zuigelingen uit de arbeidersklasse was de schuld van het kapitalisme. De regering was verantwoordelijk en diende verbeteringen te brengen:

'Natuurlijk juichen wij de zuigelingenbescherming zeer toe en zullen wij overal krachtig voor hare uitbreiding ijveren, maar wat ziet de bourgeoisie, die de liefdadigheid beoefent, de dingen toch wonderlijk verdraaid. Het lijkt, alsof niet de ouders zijn slecht gevoed, slecht gekleed, slecht gehuisd,

22 F. van Poppel, 'Sociale Ongelijkheid voor de dood. Het verband tussen sociaal-economische positie en zuigelingen- en kindersterfte in Nederland in de periode 1850-1940', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 8 (1982) 274-275.

slecht onderwezen, maar of 't alleen zuigelingen zijn, in wier verzorging verbetering moet worden aangebracht. De oorzaak: het kapitalisme, dat willen zij niet wegnemen.²³

In het blad werden vooral in de zomer van 1911 en 1912 tips gegeven aan moeders over de verzorging van hun zuigelingen tijdens hitte. Er werd veel aandacht geschonken aan het bevorderen van borstvoeding en voorlichting over de hygiënische bereiding van kunstmatige voeding:

'Moeders! De grootste vijand van uw kleine kinderen is de zomer met zijn groote hitte! Van alle levensmiddelen bederft de melk het snelst. Daarom, voedt uw kinderen aan de borst en speent ze nooit in den zomer. De moedermelk bederft niet!²⁴

Omdat *De Proletarische Vrouw* het enige geanalyseerde blad is, dat zich expliciet richtte op de lagere sociale klasse (arbeiders), verklaart dit de grote aandacht die dit blad besteedde aan zuigelingensterfte en -zorg in verhouding tot de andere tijdschriften.

Een tijdschrift met een sterk moraliserende doelstelling zoals *De Bode*, probeerde vanuit de christelijke gedachte vrouwen aan te sporen iets te doen aan de zuigelingensterfte in de lage sociale klasse. De vrouwen uit de christelijke burgerij hadden de taak onwetenden op te voeden. Berichtgeving over zuigelingen werd vaak gekoppeld aan berichtgeving over de activiteiten van de Heldring-gestichten op dit gebied. De nadruk lag hierin op de geestelijke zorg voor de moeder. Het belang van borstvoeding werd in de meeste gevallen benadrukt.

Een katholiek damesblad als *De Lelie* signaleerde de relatief hoge zuigelingensterfte in gebieden waar veel katholieken woonden. Katholieke moeders moest dan ook geleerd worden hoe ze hun zuigelingen dienden te verzorgen. Propaganda voor borstvoeding en hygiënische maatregelen stond hierin centraal. Geestelijke zorg voor aanstaande moeders nam in *De Lelie*, evenals in *De Bode*, een belangrijke plaats in. Dit is te verklaren vanuit het godsdienstige karakter van beide bladen.

Een feministisch blad als *Evolutie* had onder andere tot doel aan te tonen dat de vrouw veel meer kwaliteiten had dan alleen de functie van moeder vervullen. Bovendien was het blad een aanhanger van het Nieuw-Malthusianisme, dat erop was gericht de bevolkingsgroei te beperken. Het blad was van mening dat als het geboortecijfer onder de arbeidersklasse afnam, het probleem van de grote zuigelingensterfte zou verdwijnen:

'Cijfers tonen aan dat de totale productie niet voldoende oplevert om aan de gansche bevolking te verschaffen wat voor het onderhoud des lichaams noodig is, zoodat een tekort aan voedingsmateriaal reeds nu geconstateerd kan worden. En bovendien, denken wij maar aan de groote kindersterfte, vooral in de talrijke gezinnen.'²⁵

23 *De Proletarische Vrouw* 15 januari 1911, 2-3.

24 Ibidem, 1 augustus 1912, 2.

25 *Evolutie* 13 april 1910, 1.

Hierin week *Evolutie* dus af van de andere tijdschriften. Het blad *De Vrouw en haar Huis* richtte zich, evenals *Evolutie*, op vrouwen uit de gegoede klasse. Zuigelingensterfte werd, ook door dit blad, gezien als een probleem van de arbeidsklasse. *De Vrouw en haar Huis* was meer gericht op de opvoeding van moeders en de geestelijke ontwikkeling en opvoeding van kinderen.

In hoeverre werd nu specifiek aandacht besteed aan de zuigelingensterfte in het jaar 1911? *De Proletarische Vrouw* was het enige blad dat 1911 als een jaar met een extreem hoge zuigelingensterfte in verhouding tot voorgaande jaren kenmerkte:

'De buitengewoon heete zomer van 1911 zal weinigen uit het geheugen zijn. In vele opzichten had de groote hitte, die in de maanden Juli en Augustus van dat jaar heerschte, noodlottige gevolgen. Een der treurigste was wel de zeer hooge zuigelingensterfte, die in 1911 in alle West-Europese landen kon worden geconstateerd. Het zijn vooral voedingsstoornissen en diarree, waaraan de kleintjes sterven gedurende de heetste maanden van het jaar.'²⁶

De Lelie schreef in het jaar 1911 over een enorme toename van zuigelingensterfte en noemde daarbij de zomer erg gevaarlijk. *Evolutie*, *De Bode* en *De Vrouw en haar Huis* wezen er in de jaren 1909-1913 meerdere malen op dat sprake was van zeer hoge zuigelingensterfte. Vooral in de jaren 1909-1911 werd hier dikwijls op gewezen. 1911 werd echter niet specifiek bestempeld als een jaar waarin de zuigelingensterfte extreem was. *De Proletarische Vrouw* en *De Lelie* zagen als oorzaken van de grote sterfte in 1911 de zeer warme zomer. Hierdoor stierven zuigelingen aan voedingsstoornissen en diarree. Gebrek aan hygiëne, de slechte woontoestanden en onwetendheid van de moeders met betrekking tot de voeding en verzorging van zuigelingen werden eveneens door vrijwel alle bladen als oorzaken van zuigelingensterfte gesignaleerd. *Evolutie* was het enige tijdschrift dat hiervan afweek, door alleen het bevolkingsoverschot als oorzaak van zuigelingensterfte te signaleren.

Geconcludeerd kan worden dat *De Proletarische Vrouw* het enige blad was dat in de jaren 1911-1913 schreef over een extreme zuigelingensterfte in de zomer van 1911. De oorzaken van deze sterfte waren echter niet alleen in het jaar 1911 waar te nemen. De andere bladen signaleerden in hun berichtgeving deze oorzaken veelal als factoren die leidden tot zuigelingensterfte in de gehele periode 1909-1913. Opvallend is dat vanuit medische hoek, zoals binnen de Kruisverenigingen en onder vroedvrouwen, de zomer van 1911 niet als crisisjaar werd bestempeld, terwijl *De Proletarische Vrouw* dat wel deed. In dit blad werd gesproken van de extreme zuigelingensterfte in de zomer van 1911.

Conclusie

De zuigelingensterfte in 1911 week af van het sterfjepatroon in omringende jaren. In de periode 1908-1913 werd vooral het zuiden van Nederland gekenmerkt door hoge zuigelingensterfte. In 1911 kende geheel Nederland een verhoogde zuigelingensterfte.

²⁶ *De Proletarische Vrouw* 15 september 1913, 3-4.

De zomer van 1911 onderscheidde zich door een extreem warme zomer. Deze hitte heeft invloed gehad op een aantal factoren die de hoogte van de zuigelingensterfte bepaalden aan het begin van de twintigste eeuw. De zuigelingen stierven niet direct aan de gevolgen van de hitte, maar veelal aan maag- darmstoornissen. Deze stoornissen werden veroorzaakt door slechte hygiënische omstandigheden, gebrekkige huisvesting, daling van de drinkwaterkwaliteit en het geven van kunstmatige voeding in plaats van borstvoeding. Door de hittegolf van 1911 nam de negatieve uitwerking van deze factoren toe, waardoor de oversterfte in heel Nederland tenminste tien procent boven het gemiddelde lag.

Uit reacties vanuit de samenleving in en rond het jaar 1911, blijkt dat aan de hoge zuigelingensterfte in 1911 niet bijzonder veel gewicht werd toegekend. Kruisverenigingen, vroedvrouwen en vrouwen tijdschriften signaleerden hoge zuigelingensterfte wel als een probleem, maar brachten deze niet specifiek in verband met het jaar 1911. In de jaren 1908-1913 werd gesteld dat zuigelingensterfte het gevolg was van het niet geven van borstvoeding, slechte woontoestanden en onvoldoende kennis van de moeder over de verzorging van zuigelingen. Opvallend was dat men de beschikking had over statistische gegevens aangaande de zuigelingensterfte, maar dat men geen maatregelen nam, of 1911 specifiek als crisisjaar aanmerkte. De sterfte werd voornamelijk gezien als een gevolg van de hittegolf, hier kon geen invloed op uitgeoefend worden. Een verbetering van de zuigelingenverzorging in het algemeen werd door alle drie de groepen gezien als oplossing van de hoge zuigelingensterfte. De sterftecrisis van 1911 maakte hun meer bewust van de noodzaak om verbeteringen in de zuigelingenverzorging te bewerkstelligen.

Onbemind maakt onbekend

Enkele maanden geleden werd ik als directeur van het Nationaal Bevrijdingsmuseum 1944-1945 door een bezoeker gefeliciteerd met de uitkomst van de nationale PTT-millennium enquête. In dit opinie-onderzoek was de Nederlandse bevolking namelijk gevraagd de belangrijkste gebeurtenis van de 20e eeuw te duiden. Op nummer één eindigde de bevrijding, gevolgd door de voetbaloverwinning op Duitsland in 1988. Een goede derde werd de aanleg van de Deltawerken.

De bezoeker feliciteerde mij met 'de eerste tot en met de derde plaats'. Gelet op het centrale onderwerp van het museum en het feit dat een groot deel van het museum is opgetrokken uit de voormalige bouwcompartimenten van de Deltawerken (werkeiland Neeltje Jans), nam ik als vanzelfsprekend en vervuld met enige trots zijn gelukwensen in ontvangst. De gifbeker rond de tweede plaats heb ik gevoeglijk aan mij voorbij laten gaan. Ik acht mij immers vrij van de historische bewustzijnsvernauwing volgens welke onze Duitse burennimmer aflatend de oren gewassen dienen te worden.

Zo verzorgde het Bevrijdingsmuseum onlangs de door de Duitse Ambassade geëntameerde tentoonstelling *Hallo Nachbar!...Dag Buurvrouw!* (naar het gelijknamige boek). Met ruim tachtig tekeningen van zowel Duitse als Nederlandse cartoonisten werden alle nationale stereotypen en clichés geëtaleerd, dik aangezet en daarmee in twijfel getrok-

ken. Laat ik er een paar noemen: de Duitser heeft geen gevoel voor humor, is arrogant, graaft kuilen op stranden waar niemand in mag en ging er in 1974 (het 'trauma van München'!) op een schandalige manier met de wereldbeker vandoor. Nederlanders rijden al blowend tergend langzaam op de autobaan, wonen met 15 miljoen mensen in een uit hand gelopen Madurodam en brengen hun tijd door met het pesten van Duitsers. Treffend werd in de expositie geïllustreerd hoe met name de beeldvorming over Duitsland nog steeds door de Tweede Wereldoorlog wordt bepaald. Het verformfaaide collectieve geheugen van de Nederlandse bevolking beperkt zich veelvuldig tot herinnering aan oude Germanen met gehoornde helmen, swastika's en fietsen die terug moeten.

Er is al veel gegist naar de oorzaken van het negatieve Duitslandbeeld, met name onder jongeren. Zo is gesuggereerd dat dit beeld louter door de media, vrienden en familie wordt gevormd. Maar wat zou dan de remedie zijn? Een groots publiciteitsoffensief à la 'Deutsch macht spass', met als variant *De mof is tof?* Onzin. En ook de stelling dat de schoolboeken in Nederland niet zouden deugen, omdat zij de vooroordelen jegens onze Duitse burenn zouden bevestigen, lijkt mij niet houdbaar. Recent onderzoek heeft aangetoond dat er met de moderne schoolboeken op zichzelf niets mis is, integendeel, dat zij zelfs van uitstekend niveau zijn.

Eerder zit het probleem in de *weglating*, en dan met name de geschiedenis van het naoorlogse Duitsland. Het heeft er dit schooljaar gelukkig toe geleid dat het thema 'Duitsland en Europa 1945-2000' onderwerp van het Centraal Schriftelijk Eindexamen geschiedenis werd. Centraal staat het huidige democratische Duitsland dat zich inmiddels in Europa ontpopt heeft als een betrouwbare partner. De stofomschrijving van dit examen zit goed in elkaar en steunt op het uitstekende nieuwe bouwwerk van eindtermen voor het voortgezet onderwijs. De vakgroep geschiedenis van Katholieke Universiteit Nijmegen organiseerde over dit nieuwe examenonderwerp recentelijk een grootscheepse en succesvolle nascholingsconferentie.

Het onbeminde heeft klaarblijkelijk lange tijd onbekend gemaakt. Tekenend is in dit opzicht ook de onbekendheid met de musea in Duitsland die de naoorlogse geschiedenis verbeelden. Kennen Nederlanders in Frankrijk alle cultuurtempels en weten zij deze in Parijs welhaast blindelings te vinden, het aanbod uit Duitsland is vrijwel onbekend. Ik zou op deze plaats tientallen voorbeelden kunnen noemen, maar ik zal mij beperken tot het *Haus der Geschichte der Bundesrepublik Deutschland* in Bonn. Naar mijn smaak één van de beste musea in Europa. Niet voor niets kreeg het

museum na de opening al binnen een jaar een miljoen bezoekers over de vloer en ontving het de veel begeerde door de Raad van Europa toegekende internationale 'Prix du Musée'. Bent u er al geweest?

Levendig en indrukwekkend toont dit museum op 4000 vierkante meter de politieke, sociaal-economische en culturele geschiedenis van het naoorlogse Duitsland. Vanaf de wederopbouw, het daaropvolgende Wirtschaftswunder en de studentenrevolte in de zestiger jaren tot aan de Duitse Eenheid reiken de vele hoofdstukken van een spannende tijdreis. Het *Polar-Erlebnis* van de Tweede Wereldoorlog wordt geenszins onder de mat geveegd. Integendeel, in snijdende flashbacks tekent deze ervaring de eigentijdse geschiedenis van de laatste 55 jaar. Originele voorwerpen, foto's, documenten en vooral geavanceerde media wekken op tot belangstelling en dialoog. Als het om *Vergangenheitsbewältigung* gaat zou ik zeggen: nu zijn wij aan de beurt. En nog iets: het museum is gratis toegankelijk. Dat helpt de Nederlander wellicht over de drempel, om maar met een stereotype te eindigen.

drs. W.P.H. Lenders
directeur Nationaal Bevrijdingsmuseum
1944-1945

Pepijn Oomen

Lettres Provinciales

Hora Est! Gepromoveerde historici in Nijmegen

8 februari 2000

mw. drs. M. Silvera promoveerde bij prof.dr. J.A.H. Bots op haar proefschrift getiteld *De correspondentie van Jacques Basnage*

10 april 2000

mw. drs. A.J. Veltman promoveerde bij dr. J.A.H. Bots en prof. dr. J.J.V.M. de Vet op haar proefschrift getiteld *Petronella Moens (1762-1843), de vriendin van 't vaderland*

11 mei 2000

drs. P.A.J. Meulendijks promoveerde bij prof.dr. J. Bosmans (promotor) en dr. J. Toebe (co-promotor) op zijn proefschrift getiteld *Verschuivende beelden van de Dien Bien Phoe-crisis van 1954*

Wie is er afgestudeerd in de Geschiedwetenschappen?

Oudheid

J. Floor, 'Theramenes, idealist of opportunist' (*De Blois*)

J. Maas, 'Julia Domna' (*De Blois*)

W.P.H.J. Peters, 'Cicero. Redder van de republiek?' (*De Blois*)

E.M.N. Straetemans, 'Het Zenon-archief. Ethniciteit in papyrusteksten' (*De Blois*)

Crooy, 'Een peplos voor de polis. De bijdrage van vrouwen aan het openbare leven van klassiek Athene' (*De Blois*)

A.C.W.M. van Susante, 'Mutina en Philippi. De doorslaggevende factor voor het behalen van de overwinning in de veldslagen bij Mutina en Philippi in 43-42 voor Christus' (*De Blois*)

P.F.J. Franzen, 'Het Romeinse lood van de castra en canabae op de Hunerberg te Nijmegen' (*Haalebos en De Blois*)

J.L. Oorthuijs, 'Ad usus commeantium. De functie van de Romeinse zee- en rivierstrijdkrachten (31 v.Chr. – 284 n.Chr.)' (*De Blois en Meijer (UvA)*)

S.W.G. Neutkens, 'Collectivisme versus individualisme. Zin en onzin van een tegenstelling (het individu in de samenleving in de 1^e eeuw na Chr.)' (*De Blois en Van Hooff*)

Middeleeuwen

J.C. van der Laan, 'Het visioen van het hiernamaals van de heilige Furseus. Een onderzoek naar een middeleeuws literair genre' (*Bange*)

- J.Bovendeert, 'Kerk geclaimd: Rooms of autonoom? De visie op de kerk in negentiende-eeuwse Ierse geschiedschrijving over de middeleeuwen' (*Raeds*)
D.Talman, 'Origrafie in laat-middeleeuws Brabant' (*Bange*)
H.M. van den Biggelaar, 'Kaapvaarder of Zeerover? Een onderzoek naar de kaapvaart en de zeeroverij ten tijde van de Hanze' (*De Kort*)

Nieuwe Tijd

- J.H. Braakman, 'Tot vermeerdering van Godsvrucht. Leven en werk van Lambertus Engbers, de laatste aartspriester in Twente (1829-1853)' (*Rietbergen*)
B.J. Wonnink, 'De leeuw en de Maagd. De leeuw als symbool ten tijde van de Opstand' (*De Schepper*)
A.G.H. Welles, 'Het Staatse gezantschap naar Spanje, 1660-1661. Het land en zijn cultuur beschreven door enige gezantschapsleden' (*Rietbergen*)

Nieuwste Tijd

- G.P.A. van Nistelrooij, 'Een doorn in het oog. (Homo)seksualiteit en de Beat Generation' (*Geurts*)
R.Haans, 'Het onmogelijke volwassen worden van een politieke jongerenorganisatie. KVP-jongeren en het christen-democratisch samenwerkingsproces 1946-1974' (*Mans*)
S.J. van der Meer, 'Kernwapens en de Kerk. De relatie tussen de katholieke Vredesorganisatie Pax Christi Nederland en de Nederlandse bisschoppenconferentie ten tijde van de kernwapenprotesten (1957-1987)' (*Mans*)
Heusschen, "'Zoals de behoeften er waren kwam er de taak". Vrouwelijke woninginspectie door de Vereeniging Ons Limburg, 1915-1959' (*Bosmans*)
J.P. Salverda, 'Voor en na Waterloo. De perikelen rondom de voorbereiding van de nationale manifestatie ter ere van het 150-jarige bestaan van het Nederlands koninkrijk te Nijmegen (1963)' (*Van de Sande*)
N.A. Megens, 'Bewegen binnen smaller marges: Pax Christi Nederland 1965-1990' (*Mans*)
S.S. Wehberg, 'Het Kamp en het Kwaad. Een onderzoek naar de ervaringen van de slachtoffers van de Duitse concentratiekampen met het kwaad zoals beschreven in egodocumenten van 1940 tot 1970' (*Van de Sande*)
M.L. Verheijen, 'Il faut défendre la société. Het politieke denken van mr H. van Riel (1907-1980)' (*Mans*)
G.R.D.J. Wenehenoebou, "'De stemmen uit het verleden weerklinken in de stemmen van het heden." De Keieze mensen van kamp Donzel en de ontwikkeling van hun cultuur 1951-1965' (*Van de Sande*)
J. Beij, "'Onze woning moet om ons passen". Huiselijkheid en inboedel in Limburg in de negentiende eeuw' (*Van de Sande*)

E.B.A. van Deutekom, 'Nederland en de Duitse Kulturkampf. Het regeringsbeleid ten aanzien van de gevluchte Duitse geestelijken ten tijde van de Kulturkampf' (*Van de Sande en Evers*)

N.C.L. Brummelman, 'Duiven die vrede vertolkten? De vereniging "Nederland-USSR", 1963-1977' (*Mans*)

Economische en Sociale Geschiedenis

T.R. van de Laar, 'Een overname als middel. Anton Philips en de Müller Röntgenfabriek 1924-1939' (*A. Bots*)

V.S.J. Kuijpers, 'Winkelverkoop te 's-Hertogenbosch. Vijftig jaar detailhandel en de opkomst van het grootwinkelbedrijf in 's-Hertogenbosch tussen 1869 en 1919' (*A. Bots*)

C. Coert, 'Voetbal in Noord-Brabant. Een onderzoek naar de beginperiode van voetbal in Gemert' (*Engelen*)

Cultuur- en Mentaliteitsgeschiedenis

C.A.W. Brans, "'Le pour et Contre (1733-1738)". De geschiedenis van een contrefaçon hollandaise' (*De Vet*)

D. Broers, 'Cleopatra: visies op een mysterie'

F.M. Dil, 'Een controversiële persoonlijkheid. Een cultureel-mentale studie naar de visie van Pieter van de Meer de Walcheren omtrent kunst en katholicisme en de doorwerking daarvan in de Nederlandse katholieke jongerenbeweging in de jaren twintig'

D.T.M. van Drongelen, 'Bokkerijders: oorsprong en oorzaken'

G.E. Hop, 'Commentaar op Oranje. Verzuilde dagbladen over het koninklijk huis in de jaren zestig'

P.B. Nijeholt, 'Pioniersters in Christus' wereldrijk. De ontwikkeling van het vrouwbeeld in de katholieke meisjesbeweging "De Graal" van 1929 tot 1942'

J.W. Timmermans, 'De zaak Pavese. Cesare Pavese tussen fascisme en antifascisme'

Geschiedenis van de Europese Expansie

M. Kool, 'Het zwarte perspectief. Beeldvorming ten opzichte van de neger en de negerslavernij in laat-achttiende-eeuwse toneelstukken' (*Rietbergen*)

M.H.P. Hendriks, 'Nabij en toch ver weg. Beeldvorming omtrent de Aarde en haar volken over het Nabije Oosten in de periode 1878 tot en met 1918' (*Rietbergen*)

Gendergeschiedenis

I.S.W.H. van Lanen, 'Gender en voetbal in Nederland (1975-1985). Beelden van mannelijkheid en vrouwelijkheid in de tijdschriften *Voetbal Totaal* en *Damesvoetbal*' (*Grever*)

D.P.M.J. van de Weem, "'Die boog was baas". Onderzoek naar de omgangsvormen en sekseverhoudingen in de prehuwelijkse fase in de periode 1880-1940' (*Grever*)

G.L. Metz, 'Pragmatisch radicaal. Carel Victor Gerriten (1850-1905). Politicus in het veranderende Nederlandse politieke krachtenveld van het laatste kwart van de negentiende eeuw' (Grever)

M.M. Smulders, 'Een goede burger is altijd vader. Over de relatie tussen burgerschap en vaderschap in de Republiek aan het einde van de achttiende eeuw' (Grever)

Theorie van de Geschiedenis

J.C. Lelieveld, 'Het Goldhagendebat in geschiedtheoretisch en historiografisch perspectief' (A. Bots)

S.G.J. Beltman, 'Een bepalende invloed. Een onderzoek naar de invloed van systeemtheoretische synthesesmodellen' (Jansen)

Kunstgeschiedenis

- Algemene Variant

A.R. de Boer, 'Kasteel Hernen. Het transformatieproces van het kasteel vanaf de stichting van het kasteel in de veertiende eeuw tot en met de zeventiende eeuw' (V.d. Ploeg)

- Publieksvariant

D.S.J. Nützmann, 'De middeleeuwen in de negentiende eeuw. Een literatuuronderzoek naar inspiratiebronnen voor neogotische sieraden uit de werkplaats van Françoise-Désiré Froment-Meurice (1802-1855)' (Koldeweij)

R.M. Timmermans, 'De realisatie van UNESCO Reclining Figure (1955-58). Onderzoek naar de werkwijze van Henry Moore' (Tummers)

C.E. van Wely, 'Profaan glas in lood in Arnhem' (Koldeweij)

- Middeleeuwen

R.H.M. Denessen, "'Vonnis tusschen Kunst en Vandalisme". Het stadhuis van Venlo 1867-1887, een restauratiegeschiedenis' (Tummers)

D. Hoendervanger, 'Ontworpen door Q.Harder. Bouwkundige bij de dienst van het Loodswezen, de Verlichting, de Bebakening en de Betonning' (V.d. Ploeg)

E.M.M. Klompmakers, 'Van Kruisrelik tot Kamperpot. Een inventaris van het materiële erfgoed van het adellijk vrouwenklooster Hooidonk' (Koldeweij)

B.M. Krechting, "'Op zoek naar Brandaan". Een speurtocht naar afbeeldingen van een Ierse heilige in Noord-Europa' (Tummers)

J. Laarman, 'De fotograaf Hans Sibbelee en middeleeuwse beeldhouwkunst' (Tummers)

J. Verhoeven, 'Het Jeruzalemkruis. Oorsprong, symboliek en historische ontwikkeling' (Koldeweij)

- Nieuwere Tijden

W.J. ten Arve, 'Het landgoed Bingerden een cultuurlandschap van betekenis' (Nicolaisen)

M. de Bruijn, 'Cindy Shermans. History Portraits: een analyse vanuit meerdere perspectieven' (Weijers)

I.A.M. Knapen, 'Over verantwoord, trendy en smaakvol modern wonen. De positie van de meubelafdeling van de Amsterdamse Bijenkorf in de periode 1945-1965' (*Nicolaisen*)

W.M. Litjens, 'Jozef Israëls als tweede Rembrandt. Een receptiegeschiedenis' (*Tümpel*)

A.M. Nannen, 'Emmen, de metamorfose van de Open Groene Stad. Is instandhouding van een concept mogelijk?' (*Nicolaisen*)

C.M. Overbeek, 'Het kinderportret in de Nederlanden 1502-1609' (*Koldewey*)

W. Thole, 'Jozef Israëls. "Jood, maar Hollandse schilder"' (*Tümpel*)

Y.H. Versteeg, 'Schilderkunst gespiegeld in het affiche? Affiches van tentoonstellingen van schilderkunst in het stedelijk museum te Amsterdam: 1945-1963' (*Tibbe*)

De boeken top vijf van...

Jeroen Savelkouls, student geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en lid van de redactie van *Ex Tempore. Verleden Tijdschrift*.

Foto: Jeroen Savelkouls

P. Hazard, *La pensee europeenne au XVII-
ieme siecle: de Montesquieu a Lessing*
(Paris 1946)

Paul Hazards studie naar de grote denkers van de Verlichting heb ik altijd een prachtig boek gevonden en dat is bij iedere herlezing gelukkig zo gebleven. In ongeveer 400 pagina's beschrijft Hazard de opkomst, hoogtijdagen en ontbinding van de 'universele 'kritiek'. En kritiek werd er geleverd in de achttiende eeuw. Genadeloos! Kerk, staat, de klassieke literatuur, alles werd onder vuur genomen. Hazard beschrijft dit in een spannend en intrigerend verhaal waarin de hoofdpersonen, de *philosophes*, tot leven

komen. Als ik niet al vlak voor ik dit boek las, besloten had geschiedenis te gaan studeren, dan had ik dat waarschijnlijk daarna alsnog gedaan.

H. Mulisch, *De ontdekking van de hemel*
(Amsterdam 1992)

Mulisch is *overal*: er verschijnen regelmatig nieuwe edities van zijn romans, hij wint alle literatuurprijzen (behalve de Nobelprijs!), praat met Martin Simeken en Astrid Joosten op televisie over zijn poedels en in de boekenwinkel kijkt zijn kartonnen evenbeeld je constant aan. Niet voor niets vind men hem vaak een

arrogante kwal. En dat is hij ook. Toch lees ik zijn boeken met veel plezier en kan ik nauwelijks genoeg krijgen van de avonturen van Onno, Max, Ada en Quinten in *De ontdekking van de hemel*. Op meesterlijke wijze beschrijft Mulisch zijn vriendschap met Hein Donner, verpakt in een sprookje over een boze God die de hoop in de mensheid heeft opgegeven en zijn contract met haar opzegt. Een van de hoogtepunten uit het boek vind ik de beschrijving van het Pantheon in Rome:

'Daar stond het echt! Het was alsof Quinten het niet waar was wat hij zag. De Romeinse tempel van alle goden, twintig eeuwen oud: grauw en kaal, van onder tot boven afgekrabd door barbaren, keizers en pausen, stond hij daar als een ding dat niet alleen stamde uit een andere tijd, maar ook uit een andere ruimte, - zoals soms overdag opeens een onrustbarend beeld opdook uit een droom van de voorafgaande nacht'.

A. Camus, *L'etranger* (Paris 1942)

Meursault is een onschuldige en onbegrijpende man die maar weinig vreugde ziet in het leven. Eigenlijk is er helemaal niets dat ook maar enigszins indruk op hem kan maken, zelfs niet de begrafenis van zijn moeder. Wanneer hij tijdens een vakantie aan het strand een Arabier vermoordt, wordt Meursault opgepakt door de politie. Op een harde manier wordt hij nu geconfronteerd met de normen en waarden van de maatschappij. Zijn eerlijkheid staat hem daarbij eerder in de weg dan dat hij er iets aan heeft. Uiteindelijk wordt Meursault ter dood veroordeeld, niet voor de moord

an sich, maar vanwege het feit dat het hem eigenlijk niet zo veel kon schelen dat hij iemand van het leven had beroofd. Het trieste van het verhaal is dat op de ochtend voor zijn terechtstelling Meursault voor het eerst zijn gevoelens kon tonen. Dit kwam echter te laat.

J. Steinbeck, *Of mice and men* (London 1937)

Evenals Meursault uit *L'etranger*, is de hoofdpersoon in Steinbecks *Of mice and men* iemand die confrontaties met de samenleving maar beter uit de weg kan gaan omdat hij niet begrepen wordt. De simpele Lennie en zijn vriend George reizen van ranch naar ranch op zoek naar werk. Lennie aait graag dieren, maar door zijn onbeholpenheid wil er nog wel eens een stikken tussen zijn grote handen. George probeert zijn vriend dan ook zover mogelijk van kleine dieren te houden. Maar Lennie is nu eenmaal een knuffelaar. Wanneer uiteindelijk de vrouw van een boer het leven laat ten gevolge van Lennie's aai-praktijken, moeten de twee vrienden vluchten. Tijdens de vlucht fantaseert Lennie over het aaien van konijnen. George realiseert zich dat Lennie nooit zal kunnen veranderen en uit medelijden vermoordt hij hem.

Als een zeer eenvoudige jongen moest Lennie proberen te overleven in de 'grote mensenwereld'. Steinbecks pessimisme maakt dat het dat niet lukte. Een aangrijpend verhaald dat in 1992 mooi verfilmd is met Gary Sinise en John Malkovich in de hoofdrollen.

T. Beckman, *Kruistocht in spijkerbroek* (Rotterdam 1982)

Aangezien dit toch een historisch tijdschrijft is, lijkt het me wel gepast om met een historisch boek te eindigen. Geen wetenschappelijk werk, maar een roman. *Kruistocht in spijkerbroek* is een kinderboek over de grote kinder kruistocht van 1212. Dolf uit Amstelveen gaat op bezoek bij twee bevriende professoren en haalt hen over hem met een tijdmachine naar de Middeleeuwen te sturen. Hij komt ergens in het huidige Duitsland terecht en voor hij het weet

loopt hij mee in een kruistocht, op weg naar het Heilige Land. De geestelijken die de toch georganiseerd hebben, stellen Dolfs aanwezigheid niet op prijs. Ze zijn bang dat de kinderen door zijn invloed (Dolf schijnt immers veel te weten) in opstand komen, wat uiteindelijk ook gebeurt. Wanneer de kinderen in Venetië zijn aangekomen en blijkt dat de zee niet voor hen zal wijken zoals hen is beloofd, proberen ze de leiders te vermoorden. Een boeiend en spannend geschreven verhaald, niet alleen voor kinderen...hoop ik!

Recensies

François M.M. Hendrickx, 'In order not to fall into poverty'. Production and reproduction in the transition from proto-industry to factory industry in Borne and Wierden (The Netherlands), 1800-1900 (Nijmegen 1997; IISG Studies + Essays 26) 256 blz., ISBN 90.6861.143.7

'Ten einde niet in armoede te geraken'. Deze zinsnede komt in de dissertatie van Hendrickx een aantal keer voor en is oorspronkelijk opgetekend uit de mond van Abraham Lazonder bij de Enquête, gehouden door de Staatscommissie in 1890. Deze fabriekswever verhaalt over een korte staking in de fabriek waardoor hij gedwongen was een dag thuis te blijven en deze 'vrije' tijd benutte om zijn andere beroep, dat van kleine landbouwer, uit te oefenen om zijn stukje land te bewerken. In een notendop is hiermee de centrale gedachte van het boek verwoord. Om hun bestaansrisico's te minimaliseren verdeelden mensen in Twente de werkbare tijd in de textielsector en in de agrarische sector. Deze strategie van gezinnen bleek volgens het onderzoek van Hendrickx geldig voor de gehele negentiende eeuw en zelfs voor de eerste decennia van de twintigste eeuw. Maar deze uitkomst is niet het hele verhaal.

Het is een resultaat van een zoektocht naar mogelijke verklaringen voor het niet corresponderen van theoretische vooronderstellingen en de werkelijkheid. De relatie van een proto-industrieel arbeidspatroon en de demografische gevolgen, zoals die eerst door Mendels en later ook door Kriedte, Medick en Schlumbohm werd verondersteld en in de zogenaamde proto-industrialisatie-these werd gevat, is het eerste uitgangspunt van de te bespreken studie. Wat is proto-industrie en wat zijn de premissen voor het ontstaan hiervan, hoe is de relatie met huwelijk en voortplanting, waarom ontwikkelt de ene regio wel naar een volwaardige industrie en de andere regio niet en hoe komt het dat de proto-industriele theorie niet klopt? Dit zijn de meest essentiële vragen waar Hendrickx het hele boek door mee in de slag is.

De hoofdrolspelers van het met name internationaal gevoerde debat over proto-industrie komen in het eerste hoofdstuk uitvoerig in de 'spotlights'. Mendels natuurlijk als eerste, want hij was het die een aantal voorafgaande deelstudies synthetiseerde tot de theorie van proto-industrialisatie. Wil er sprake zijn van proto-industrie moet er ten minste worden voldaan aan een drietal criteria: het geproduceerde fabrikaat moet voor een bovenlokale markt beschikbaar zijn en dus niet voor eigen consumptie of voor verkoop in een kleine omgeving. Verder worden de arbeidskrachten geworven uit een veelheid van kleine boerenbedrijfsjes, alwaar de daadwerkelijke productie plaatsvindt. Een laatste premisse is de arbeidsverdeling tussen regio's, waarbij met name gewezen wordt op het ontstaan van een grootschalige commerciële landbouwsector in andere regio's dan die waar de proto-industrie ontstaat. De gevolgen voor de demografische ontwikkeling zouden zijn een stijging van het aantal huwelijken en eveneens een stijging van het aantal geboorten, resulterend in een stijging van de bevolkingsomvang.

Ook Kriedte, Medick en Schlumbohm volgen dit algemene patroon van proto-industrie en de demografische gevolgen. Zij brengen wel enkele aanpassingen aan. Het gezin en de gezinsstrategie komen centraler te staan en de plaats van de proto-industrie wordt expliciet die van een tussenfase van feodaliteit naar kapitalisme, resulterend in industrialisatie. Ook wordt de armoede bij proto-industriële gezinnen in verband gebracht met ontwikkelingsfasen van het gezin. Begint het jong gehuwde gezin in armoede en blijft zij dit gedurende de jaren waarin kinderen worden geboren, enige voorspoed heeft het gezin als ieder lid deelneemt aan het arbeidsproces. De fase na het uit huis gaan van de kinderen eindigt voor het ouderlijke gezin weer in armoede. De eerste empirische toetsing van dit verhaal vindt plaats in het Engelse Shephed door Levine. Klaarblijkelijk heeft hij een perfecte proto-industriële samenleving gevonden die ook nog eens in demografisch opzicht de theoretische aannames volgt. Met anderen heeft Hendrickx zo zijn twijfels over deze uitkomsten en plaatst hij vraagtekens bij de gevolgd onderzoeksmethodiek.

De tegenspelers in het proto-industrialisatie-verhaal, hier is het niet helemaal duidelijk of Hendrickx zich uiteindelijk zelf tot deze groep rekent, zetten bij een groot aantal uitgangspunten van de theorie kritische vraagtekens en beroepen zich op een groot aantal studies met geheel andere uitkomsten. Zo lijkt de fase-ontwikkeling van proto-industrie naar industrie niet op te gaan: gebieden zonder proto-industrie blijken voortreffelijke industrialisatiegebieden en regio's met proto-industrie blijken te ruraliseren. Ook de ontwikkeling van huwelijksgedrag en vruchtbaarheid in regio's waar proto-industrie plaatsvindt wijken niet in sterke mate af van die waar geen proto-industrie is waargenomen. Hendrickx wijst zelf nog op het relatief statische karakter van de theorie: alleen de 'hoogtijdagen' van proto-industrie staan centraal, terwijl het onderzoek geen oog lijkt te hebben voor de voor- en na-fase van proto-industrialisatie.

Het empirische onderzoek betreft een viertal gezinsreconstructies in Borne en Wierden. Nuptialiteit, huwelijksleeftijd en fertiliteit voor de huishoudens in deze twee Twentse dorpen worden onderzocht en getoetst aan de theorie. Het blijkt dat op geen enkel punt de demografische verschijnselen overeen komen met de voorspellingen zoals die volgens de proto-industriële wetten zouden moeten plaatsvinden. Voor zowel wevers als landbouwers kan geen afwijkend huwelijks- of voortplantingspatroon ontdekt worden. Hendrickx legt een mogelijke verklaring voor deze afwijkingen bij het sterk duale karakter van de Twentse economie: er is met name sprake van een samenleving waarin landbouwende wevers en wevende landbouwers domineren.

Nu rijst natuurlijk de vraag, en met dat probleem houdt ook Hendrickx zich uitvoerig bezig, of de theorie van proto-industrialisatie überhaupt nog wel als referentiekader gebruikt kan worden voor dit soort onderzoek. Hand in hand met de grondlegger van de proto-industrialisatie-these besluit Hendrickx dat een revisie nodig is. Met name de stabiliserende rol van de landbouwsector zou dan in het model gevat moeten worden.

Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum 1998 (Nijmegen: KDC, 1999) ISBN 90 70504 58 8; 166 blz.

Aan het begin van dit jaar verscheen het meest recente jaarboek van het Nijmeegse Katholiek Documentatie Centrum, dat ons alleen al gezien de datering nog een flink stuk de twintigste eeuw mee in terugneemt. Zoals gebruikelijk opent ook deze editie met een drietal overzichten betreffende de activiteiten in 1998 van het KDC en de twee gelieerde instituten, de Stichting Katholiek Leven in Beeld en de Stichting Dienstencentrum Kloosterarchieven in Nederland. Daarna volgt een viertal wetenschappelijke bijdragen, die alle op een of andere wijze betrekking hebben op de geschiedenis van het katholicisme in Nederland van de laatste twee eeuwen, het aandachtsveld van het KDC.

De Nijmeegse emeritus-hoogleraar sociologie J.M.G. Thurlings geeft naar aanleiding van het aan ons *alma mater* verdedigde proefschrift van Manfred Groothuizen in zijn bijdrage 'Professie, confessie en conservatisme' een aantal voorzetten voor verder sociologisch onderzoek naar de relatie tussen maatschappelijke positie en deconfessionalisering. Thurlings vermoedt zelf dat onder de katholieke elite 'de tendens tot ontkerkelijking groter is naarmate men minder deelheeft aan het historische proces van rationalisering' (p.28), maar nodigt academici uit hiervoor de bewijzen of ontkenningen te leveren.

Bertus Bakker beschrijft in zijn artikel 'Kunst door roomse ogen' hoe met de door de voormalige tekenleraar B.A.J. Reith geschreven rubriek 'Uit de schatkamers van de beeldende kunst' van de *Katholieke Illustratie* de katholieke gezinnen in de jaren 1949 tot 1966 geheel in de beste verzuilde tradities over 'de kunst' werden voorgelicht.

Voormalig omroepastor en Pax Christi- en IKV-voorman Jan ter Laak schrijft in het artikel 'Brave rebellen' vanuit zijn persoonlijke ervaringen als student over wat achteraf de 'studentenrevolutie' op het grootseminarie Rijsenburg in 1961 is gaan heten. Het intrekken van de herfstvakantie door de leiding van Rijsenburg als represaille voor van 'een niet gewaardeerde studentengrap' (p.56) leidde tot de eerste studentenrevolte in Nederland op een instituut waarvan dat toch nauwelijks verwacht werd. Ter Laak rept van 'een cultuuromslag op het punt van gezag en gehoorzaamheid' (p.100), zoals dat zich elders pas in 1968 liet gelden. Naar de mening van de auteur liet de opstand zien dat de periode van autoritaire gezagsuitoefening aan het verlopen was, maar ook dat de priesteropleiding aan revisie behoefte had.

Onderwijssociologe Lisette Bros zet in haar bijdrage over de 'Enschedese onderwijs- vernieuwingsbeweging' uiteen hoe in de jaren zestig op lokaal niveau geprobeerd is met behulp van individuele begeleiding en onderzoek naar nieuwe lesmethoden verbeteringen aan te brengen in het rendement van het kleuter- en lager onderwijs. De vernieuwingsactie van de Congregatie van de Fraters van Utrecht heeft volgens Bros hierbij voor een belangrijke impuls gezorgd.

De recent afgestudeerde Nijmeegse historicus Sico van der Meer levert met zijn essay 'Tussen kerk en politiek: de totstandkoming van de Bisschoppelijke Brief "Vrede en gerechtigheid" over de kernbewapening (1977-1983)' het tweede tastbare resultaat af

van het door de afdeling geschiedenis in 1998 georganiseerde werkcollege over Pax Christi Nederland in de jaren 1965-1990. Eerder verzorgden Niek Megens en Hilde Reiding een overzichtsgeschiedenis van Pax Christi Nederland over deze periode. Van der Meer gaat dieper in op de ontstaansgeschiedenis van de bisschoppelijke verklaring aangaande de kruisrakettenkwesie. In deze brede maatschappelijke discussie, die sterke polariserende effecten had, dienden de bisschoppen te laveren tussen de verschillende opvattingen die ook onder het eigen volksdeel aangehangen werden. Onder druk van de katholieke vredesorganisatie Pax Christi Nederland kwam de Bisschoppenconferentie uiteindelijk in 1983 met een typische multi-interpretabele tekst, waarin alle partijen hun gelijk meenden te kunnen halen. Curieus is de alinea die Van der Meer in zijn bijdrage wijdt aan de vermeende poging van premier Lubbers, samen met bisschop Bär, om via de Heilige Stoel de inhoud van de Bisschoppelijke Brief in voor het CDA en het kabinet welgevallige zin te beïnvloeden. De auteur heeft wel lucht gekregen van de documentatie die deze pogingen kan adstrueren, maar werd door de beherende instantie de toegang ertoe ontzegd (p.135).

Het jaarboek sluit af met twee door archivaris Willem Dings en wetenschappelijk medewerker Lodewijk Winkeler ingeleide beleidsnota's, waarin ingegaan wordt op het beleid van het KDC inzake de acquisitie, bewaring en vernietiging van archieven op het Centrum.

Alexander van Kessel

Prof.dr. J. Bosmans, *Staatkundige vormgeving in Nederland. Deel II: de tijd na 1940* (Nijmegen: uitgeverij Van Gorcum, 12e, herziene druk 1999), 208 blz. + ill., ISBN 90 232 3510 X, prijs f 42,50

Honderd jaren, zo heet het boekwerkje dat in 1945 voor het eerst gedrukt werd. De ondertitel luidt *Een eeuw van staatkundige vormgeving, 1840-1940*. Het betreft een standaardwerk voor vele politiekgeoriënteerde studenten. De schrijver, de beroemde liberale politicus Prof.mr. P.J. Oud, verhaalt – vaak op een mildironische wijze – over de eerste, turbulente, honderd jaar van de Nederlandse democratie.

Echter, de tijd staat niet stil, en de 60 jaren die inmiddels verstreken, zijn zeer zeker ook niet te versmaden. Om maar enkele voorbeelden te noemen: de Tweede Wereldoorlog, Vadertje Drees, de turbulente lange jaren zestig, culminerend in het kabinet-Den Uyl (of niet?), de no-nonsense politiek van de jaren tachtig en de Paarse 'idealen' in de jaren negentig. Het zou dus zonde zijn als het werk van Oud niet voortdurend aangevuld zou kunnen worden – de politiek is te leuk om te laten stoppen in 1940. Daarom houdt de ons welbekende historicus Prof.dr. J. Bosmans al sinds 1979 de update bij; in eerste instantie als een tweede helft van het boek van Oud, maar sinds 1990 in een eigen deel.

De titel hiervan, *Staatkundige vormgeving in Nederland. II De tijd na 1940*, impliceert dat het boek voortdurend bijgehouden moet worden; elke vier jaar (grofweg een tijdje na elke kabinetswisseling) verschijnt een geheel nieuwe editie. Een continue werkbron voor Bosmans dus, en tevens voor hem duidelijk een bron van vermaak. Op een zelfde mildironische wijze als Oud bekijkt Bosmans de afgelopen zestig jaar en tussen alle droge feitjes staat genoeg humor om de lezer van begin tot het eind te vermaken, een en ander op gemakkelijke wijze geïllustreerd met diverse cartoons, vooral van de hand van Opland.

De lezer wordt aan de hand genomen en krijgt in nog geen 200 pagina's de parlementaire geschiedenis van de afgelopen 60 jaren in een notendop. Van de Oorlog en de herstelperiode door naar de Brede Rooms-rode Basis van Drees, dat Nederland opstuwde in de vaart der volkeren in de intern o zo rustige jaren vijftig. De confessioneel-liberale samenwerking in de jaren zestig, dwarsgezet door de maatschappelijke onrust. De onwaarschijnlijke coalitie van het kabinet-Den Uyl (treffend getypeerd als 'Rood met een witte rand'). De charmante 'al of niet gespeelde politieke onnozelheid' (p.109) van Van Agt, gecombineerd met het jeugdige elan van Wiegel aan het eind van de jaren zeventig. De schijnbaar kille no-nonsense politiek van Ruud Lubbers in combinatie met de kernwapenproblematiek ('een tijdbom' die verder tikt). En tenslotte de ontwapenende glimlach van Kok, boegbeeld van een politieke vernieuwing die geen vernieuwing blijkt te zijn.

Kortom, het boek is uitstekend geslaagd als overzichtswerk, bruikbaar voor iedereen geïnteresseerd in ons politieke stelsel en zijn geschiedenis. Er kunnen echter een aantal kanttekeningen worden geplaatst. Bosmans behandelt de politiek in haar meest enge vorm: als de geschiedenis van de verschillende kabinetten van 1940 tot heden. Hierdoor behandelt hij de politiek-maatschappelijke ontwikkelingen niet en zelfs de ontwikkelingen binnen de oppositiepartijen worden alleen behandeld wanneer in confrontatie met de regering. En zelfs dan niet altijd; de sterke oppositionele rol die Gert Schutte (GPV) vooral in de jaren tachtig tegen Lubbers heeft gespeeld wordt in zijn geheel niet gememoreerd. Ook worden belangwekkende oorzaken niet altijd naar voren gebracht; bij de verkiezingen van 1998 wordt slechts droogjes geconstateerd dat de Centrum-Democraten '(...) hun drie zetels in rook [zien] opgaan; daar laat niemand een traan om' (p.181). Toegegeven, het is ondoenlijk om de maatschappelijke ontwikkelingen van de afgelopen zestig jaren in een boekwerk als dit te passen; dat is ook niet volgens de opzet die Oud zo is begonnen. Echter, vele politieke ontwikkelingen zijn voor een leek niet te begrijpen zonder de maatschappelijke achtergronden. Bosmans voert ons tot aan het moeizame begin van Paars-II, inclusief 'de Nacht van Wiegel' en het vertrek van minister Apotheker. Vooral in de laatste paragraaf - een historie die nog nauwelijks achter ons is - loopt hij het gevaar zich op het gladde columnistenijs te begeven. Het gevaar de relatieve historische objectiviteit te verliezen neemt toe naarmate de gebeurtenissen dichterbij komen. Er lijkt een zeker waardeoordeel te zitten in zijn slotzin, hoewel ieder weldenkend mens de stelling zal onderschrijven:

'Wie Paars nog wil beschouwen als een breuk met een voorbije politieke cultuur heeft problemen met het uit elkaar houden van pretentie en werkelijkheid.' (p.189)

Deze kritische kanttekeningen doen niets af aan het boek: het pretendeert immers niets anders te zijn dan een 'bondig, helder en kritisch overzicht van de kabinetsformaties, de partijpolitieke ontwikkelingen en de belangrijkste resultaten van de wetgevende arbeid sinds 1940.' Precies dat is het, en dankzij de scherpe pen van Bosmans vormt het een uitstekende inleiding voor al wie meer wil weten van de parlementaire geschiedenis.

Pepijn Oomen

Gegevens over de auteurs

Jasmijn Bovendeert (1975) studeerde geschiedenis aan de KUN. Ze is in 1999 afgestudeerd bij Middeleeuwse Geschiedenis. Het artikel is een bewerking van haar scriptie.

Peter de Cauwer (1979) studeert moderne geschiedenis aan de Katholieke Universiteit te Leuven. Momenteel volgt hij een jaar colleges aan de KUN.

Pamela Doms (1977) heeft Klassieke Talen gestudeerd en studeerde af bij de vakgroep Oude Geschiedenis aan de KUN.

Marloes Hulsken (1978) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN.

Marloes Schoonheim (1976) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Leiden. Ze specialiseerde zich in joodse- en vrouwengeschiedenis en studeerde in oktober 1999 af op de scriptie *'Where will it all end?' De relatie tussen Dora Carrington en Lytton Strachey en de Victoriaanse morele erfenis van de Bloomsbury Group*. Op dit moment is zij als AiO verbonden aan de vakgroep geschiedenis van de KUN, waar zij onderzoek doet naar de invloed van economie en cultuur op demografisch gedrag in Nederland in de 19e en 20e eeuw.

Liesbeth Timmermans (1979) studeert sinds 1997 geschiedenis aan de KUN.

Aanwijzingen voor de auteurs

De redactie vraagt de auteurs van artikelen en andere kopij rekening te houden met onderstaande aanwijzingen, zodat de bijdragen zo snel mogelijk in de gewenste vorm geplaatst kunnen worden.

1. *Ex Tempore*. Verleden Tijdschrift Nijmegen ontvangt uw bijdrage bij voorkeur op een MS-DOS geformatteerde diskette, opgemaakt in WordPerfect 5.x of hoger.
2. De grootte van een artikel omvat ongeveer 8000 woorden, dat van een recensie ongeveer 1000 woorden.
3. Om problemen met het drukken te voorkomen, verzoeken wij u de tekst op diskette 'schoon' aan te leveren, d.w.z. **vrij** van tekstverwerkingsfuncties, zoals voetnootopties, lettertype-instellingen, tab- en kantlijninstellingen, afbreekinstellingen, printerfuncties, onderstreping en cursivering. Op een bijgevoegde uitdraai kunt u de door u gewenste tekstopmaak aangeven.
4. Wees spaarzaam met voetnoten. Zet in de noot na het nootnummer een spatie en sluit de noot **niet af** met een Harde Return. **Voeg geen eigen voetnootopties toe.**
5. Naar boeken wordt als volgt verwezen:
R.R. Palmer and J. Colton, *A History of the Modern World* (New York/Toronto 1978⁵) 155-161.
Naar artikelen als volgt:
A.F.J. van Kempen en C.A. van Minnen, 'Thorbecke als historicus. Een schets', *Ex Tempore* 2 (1983) 3/4, 16. Gebruik s.v.p. geen Romeinse cijfers om de jaargang aan te geven.
Naar artikelen in bundels als volgt:
J.M.W. Binneveld, P.W. Klein en H.H. Vleesebeek, 'De groei van de welvaartsstaat', P.W. Klein (ed.), *Van stapelmarkt tot welvaartsstaat* (Rotterdam 1975) 109-134.
Geef s.v.p. begin- en eindpagina aan en vermijd het gebruik van e.v(v). en dergelijke.
6. Wilt u voor de rubriek *gegevens over de auteurs*, de redactie informeren over uw geboortjaar, huidige functie en eventueel afstudeervak en universiteit.